Groeten uit Lunteren

Wat we niet willen weten en ons toch moeten herinneren

Toekomstperspectieven voor de Muur van Mussert in Lunteren

Roel During, Rosalie van Dam

rapport 349
februari 2019

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Wetenschapswinkel

Wat we niet willen weten en ons toch moeten herinneren

Toekomstperspectieven voor de Muur van Mussert in Lunteren

Roel During, Rosalie van Dam

Met medewerking van Bert Jansen

rapport 349
februari 2019

WAGENINGEN
UNIVERSITY & RESEARCH

Colofon

Titel	Wat we willen weten en ons toch moeten herinneren
Trefwoorden	Toekomstperspectieven voor de Muur van Mussert in Lunteren
Keywords	Tweede Wereldoorlog, NSB, herinneringscultuur, Mussert, Goudsberg, prijsvraag, ontwerp
Opdrachtgever	World War Two, National Socialism, Mussert, social memory, Goudsberg, challenge, design
Projectuitvoering	Stichting Erfgoed Ede
Projectcoördinatie	Wageningen Environmental Research (WENR) Rosalie van Dam, Roel During
Financiële ondersteuning	Roel During
Begeleidingscommissie	Wageningen Wetenschapswinkel
Studenten	Jan Kijlstra - Stichting Erfgoed Ede René van Heijningen - NIOD Karel Loeff - Erfgoedvereniging Heemschut Gerard Gijsbertsen - Platform Militaire Historie Ede David Barnouw – Oorlogsdeskundige, schrijver en spreker Ad van Liempt - Journalist, schrijver, tv-producent Jan van 't Hof - Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed Joost Rosendaal- Radboud Universiteit Nijmegen Paul Thissen - Provincie Gelderland Gerard Straver - Wetenschapswinkel WUR Challenge: Rick Abelen (TU Eindhoven), Tomas van den Heuvel, Eva Flipse, Zará Kars, Vincent Smit en Wietske Dotinga Studentenatelier: de volgende studenten uit Delft: Ayu Prestasia (Indonesië), Xiaozhu Zhang (China), Chang Liu (China), Alexandra Karampournioti (Griekenland), Mingyang Yang (China), Evangelia Georgali (Griekenland), Abhinaya Gnana (India), Maria Sachsamanoglou (Griekenland), Angeliki Anagnostou (Griekenland), Ida Rasmussen (Denemarken), Nicole Alewijn (Nederland) Thesis studenten: Claire Farbrace (Heritage and Memory Studies UvA), Chance Williams (Jean Monnet University St. Etienne France).

Fotoverantwoording	De foto op de omslag van dit rapport is ter beschikking gesteld door Erfgoedvereniging Heemschut. Andere foto's zijn gemaakt door de auteurs.
Vormgeving	Wageningen University & Research, Communication Services
Druk	RICOH, 's-Hertogenbosch
Bronvermelding	Verspreiding van het rapport en overname van gedeelten eruit worden aangemoedigd, mits voorzien van deugdelijke bronvermelding
ISBN	978-94-6343-416-4
DOI	https://doi.org/10.18174/468891

Wat we niet willen weten en ons toch moeten herinneren

Toekomstperspectieven voor de Muur van Mussert in Lunteren

Rapportnummer 349

Roel During, Rosalie van Dam
Wageningen, februari 2019

Stichting Erfgoed Ede

De stichting Erfgoed Ede heeft als doel: het behoud en de bescherming van het bouwkundige en landschappelijk erfgoed, inclusief de historische (onder)grond, alsmede het behoud en beschermen van immateriële cultuurhistorische waarden, een en ander binnen de gemeente Ede.

Wageningen Environmental Research

Wageningen Environmental Research verricht strategisch en toegepast onderzoek ten behoeve van beleid, beheer en ontwerp van de groene ruimte op lokale, nationale en internationale schaal. Enerzijds gaat het hier om vernieuwend, interdisciplinair en interactief onderzoek van complexe problemen in de sfeer van de groene ruimte, anderzijds leveren we kant-en-klaar toepasbare kennis en expertise om praktijkproblemen snel en adequaat op te lossen.

Wageningen University & Research Wetenschapswinkel

Postbus 9101
6700 HB Wageningen
(0317) 48 39 08
wetenschapswinkel@wur.nl

Maatschappelijke organisaties zoals verenigingen en belangengroepen, die niet over voldoende financiële middelen beschikken, kunnen met onderzoeksvragen terecht bij de Wageningen Wetenschapswinkel. Deze biedt ondersteuning bij de realisatie van onderzoeksprojecten. Aanvragen moeten aansluiten bij de werkgebieden van Wageningen University & Research: duurzame landbouw, voeding en gezondheid, een leefbare groene ruimte en maatschappelijke veranderingsprocessen.

Inhoud

Voorwoord	7
Dankwoord	9
Samenvatting	11
Summary	13
1 Inleiding	15
1.1 De aanvraag van de Stichting Erfgoed Ede	15
1.2 Doel en vraagstelling van het wetenschapswinkelproject	15
1.3 Verantwoording van de gevolgde werkwijze	16
1.4 Impact van het wetenschapswinkelproject	18
1.5 Leeswijzer	18
2 Kort beschrijving en discussie van de muur en het ontvangsterrein	19
2.1 Fysieke beschrijving	19
2.2 Recente geschiedenis	20
2.3 Verschillende gezichtspunten ten aanzien van de Muur van Mussert	23
2.3.1 Stichting Erfgoed Ede	23
2.3.2 Ondertekenaars van de brief aan de Staatssecretaris	23
2.3.3 Eigenaar Recreatiecentrum de Goudsberg	23
2.3.4 Geluiden uit de gemeenteraad Ede	23
2.3.5 Geluiden van Joodse organisaties	25
2.3.6 Reactie van minister Bussemaker van ministerie van OC&W	25
2.3.7 Lokale tegenstand	26
2.3.8 Lokale voorstand	26
2.3.9 Discussie in de media	26
2.3.10 Imago probleem	27
2.4 De maatschappelijke discussie	27
2.5 Discussiepunten	28

3	Voorbeelden van de omgang met beladen erfgoed in het buitenland	31
3.1	Geboortehuis van Hitler	31
3.2	Reichsparteitagsgelände in Neurenberg	32
3.3	Operation Reinhard Headquarters in Lublin	33
3.4	Betekenis van deze ervaringen voor de Muur van Mussert	33
4	Toekomst Muur van Mussert vanuit perspectief van studenten	35
4.1	Uitkomsten van een ontwerpatelier van Delftse studenten	35
4.2	Ingezonden ideeën in de Challenge	37
4.3	Reacties op de studentenideeën	39
4.4	De winnaar in het NOS Journaal	41
4.5	Reflectie	43
5	Conclusies en discussie	45
5.1	Blijf weg van verheerlijking	45
5.2	Breng lokaal, regionaal en nationaal bij elkaar	46
5.3	Discussie	46
	Bronnen	49
Bijlage 1	Overzicht media aandacht wetenschapswinkelproject <i>De Muur van Mussert</i>	51

Voorwoord

Beladen erfgoed. Onder deze term worden allerlei relictten geschaard van ons handelen in het verleden, waar groepen mensen - al dan niet onmiddellijk, decennia of eeuwen later - soms opnieuw verhitte discussies voeren. De Muur van Mussert is een object dat behoort tot deze categorie. Gebouwd in een periode waarin de Nationaal Socialistische Beweging dacht aan te sluiten bij sympathieën van een partij in Duitsland, wat uiteindelijk zou leiden tot een vernietigende wereldoorlog. Na die oorlog lag het terrein met de muur er vredig bij, nadat deze plek tijdens de oorlog al niet meer was gebruikt voor bijeenkomsten. Het werd een camping, en daarmee kreeg dit gedenkteken van de schaduwkant een nieuw leven. Met de aanvraag voor een monumentenstatus werd de discussie over de Muur van Mussert aangezwengeld. Is bescherming of erkenning nodig, wat zeg je daar als overheid mee, betekent dit dat we de muur er mee eren of moeten we deze plek juist negeren of wegpoetsen? Met de aanvraag van de Stichting Erfgoed Ede bij de Wetenschapswinkel van de WUR voor een onderzoek naar toekomstperspectieven voor de Muur van Mussert is een proces in gang gezet voor een bewustere omgang met deze zwarte bladzijde uit de geschiedenis van ons land. Dit verslag gaat in op de aanleiding, het onderzoek, en geeft een interessante uitkomst. Tegelijkertijd met dit onderzoek voltrok zich een proces van voorgenomen sloop, actie en aanwijzing als Rijksmonument, en werd tevens doordat mensen bij elkaar werden gebracht een stichting opgericht die zich wil inzetten voor een educatieve (her)bestemming van de muur. Daarmee is de toekomst van de Muur van Mussert een stapje duidelijker. Dit rapport doet ook van deze ontwikkelingen verslag, en is daarmee een uniek document over de vragen en discussiepunten rond deze locatie.

Karel Loeff

Voorzitter Stichting Educatiecentrum de Goudsberg

Dankwoord

Hierbij spreken we onze dank uit aan de opdrachtgever van dit wetenschapswinkelproject, de Stichting Erfgoed Ede. Onze dank gaat tevens uit naar Roderick Zoons (eigenaar Recreatiecentrum de Goudsberg en daarmee ook van de muur en het ontvangsterrein) en Ronald Busser (adviseur de Goudsberg) voor hun ruimhartige gastvrijheid en medewerking. Aan Gerdy Verschuure van de TU Delft zijn we veel dank verschuldigd voor het organiseren van het studentenatelier aan het begin van het onderzoek. Alie Hendriksen van Beleef Lunteren willen we bedanken voor haar organisatorische ondersteuning in Lunteren. Ook de heer Brandt uit Otterloo, die de Tweede Wereldoorlog persoonlijk heeft meegemaakt, zijn we zeer erkentelijk voor zijn verhalen en voor de wisseling van gedachten over de muur.

Graag willen we alle binnenlandse en buitenlandse studenten (zie colofon voor alle namen) bedanken voor hun werk, zowel ten aanzien van het ontwerpatelier, de prijsvraag als ook het thesisonderzoek dat ze hebben verricht. Hun bijdragen zijn cruciaal geweest in dit onderzoek.

Veel dank gaat ook uit naar de begeleidingscommissie, die ons heeft gevoed met haar enorme kennis over de Tweede Wereldoorlog, het gebied waarbinnen de muur direct en indirect gesitueerd is, het beleid van de overheid en de mogelijkheden om de muur een bijdrage te laten leveren aan het herinneren van hetgeen gebeurd is.

Last but not least spreken we hierbij veel dank uit aan onze collega Bert Jansen, medewerker Communicatie bij Wageningen Environmental Research, voor zijn continue stroom van goede adviezen.

Samenvatting

In Lunteren is eind jaren 30 door de Nationaal Socialistische Beweging (N.S.B.) een complex ingericht voor partijbijeenkomsten. Onderdeel van het complex is een muur waar Anton Mussert, leider van de N.S.B. de leden kon toespreken. Door de rol van de N.S.B. tijdens de Tweede Wereldoorlog belichaamt de Muur van Mussert een zwarte bladzijde in onze geschiedenis, namelijk die van de collaboratie met Nazi Duitsland. Nu staat het complex deels overwoekerd door natuur op een recreatieterrein waar tijdelijk buitenlandse arbeiders in zomerhuisjes wonen.

Door de Stichting Erfgoed Ede is de vraag opgeworpen of de muur niet een dusdanig belangrijke symbolische waarde heeft, dat hij wellicht ter nagedachtenis of als waarschuwing behouden zou moeten blijven. In dit wetenschapswinkelproject staat daarom de volgende vraag centraal: *"Op welke wijze kan het complex rondom de Muur van Mussert worden bewaard, en welke betekenissen kunnen daarbij gevormd worden?"* Het project richt zich uitdrukkelijk niet op een formele waardestelling, noch op geschiedkundige analyses, maar is vooral gericht op de toekomstgerichte mogelijkheden om het complex betekenis te geven.

Dit project is geen klassiek wetenschappelijk onderzoek dat op basis van literatuur en of interviews tot conclusies komt. Kenmerkend voor een wetenschapswinkelproject is het werken met studenten. Na een voorverkenning en gesprekken met sleutelfiguren en stakeholders is daarom ingezet op het betrekken van studenten. Er is een 3-daags studentenatelier in Lunteren gehouden door studenten van de TU Delft. Hierin is een viertal ontwerpen gemaakt, waarin de studenten een vrije omgang lieten zien met het beladen erfgoed. Ook is er een challenge (prijsvraag) onder studenten uitgeschreven. De prijsuitreiking vond plaats in de Goudsberg. De inzendingen bevatten een breed spectrum aan ideeën om de muur een eigentijdse betekenis en invulling te geven. Ten derde hebben enkele studenten een internationale vergelijking gemaakt met als thema de omgang met beladen erfgoed. Gekeken is onder meer naar het huis van Hitler en het gebouw dat functioneerde als headquarters van de Operatie Rheinward (de Poolse Pogrom) in Lublin.

De Muur van Mussert was lokaal en nationaal gedurende dit project onderwerp van debat. Daardoor was er ook grote media-aandacht voor dit project. Daarnaast is een media- en documentenanalyse gemaakt, en waren de onderzoekers actief op verschillende bijeenkomsten en in verschillende netwerken. Door het tonen van tussenresultaten van het studentenonderzoek kwam er in reactie weer bruikbare input ten aanzien van de verscheidenheid van toekomstperspectieven voor de Muur van Mussert. Gedurende dit project hebben zich lokaal en nationaal verschillende ontwikkelingen voltrokken met betrekking tot de Muur. Zo is de Muur in 2018 aangewezen als Rijksmonument.

Het onderzoek kende verder beperkte mogelijkheden en had eerder het karakter van actieonderzoek, waarin de onderzoekers deel hebben uitgemaakt van de publieke arena waarin kennis en emoties zijn uitgewisseld en waarin naar een oplossing is toegewerkt, door een diversiteit aan ideeën en visies op de toekomst van de Muur van Mussert te genereren. Het rapport reflecteert deze open werkwijze door het proces van publiek debat in relatie tot onderzoek en ontwerp van alle betrokkenen in het wetenschapswinkelproject te beschrijven.

Summary

In the Dutch memory culture on WW2, the discussion on managing and memorializing difficult heritage has long been eluded. Recently in the Netherlands this discussion was ignited by an object, the so called Mussert's Wall, which is related to the group of perpetrators called the National Socialist Movement (NSB). This wall is part of a rally ground for the NSB and it has been named after Anton Mussert, the leader of the NSB. Recently the Minister of Culture decided to enlist the Wall as a National Monument. This decision ended several years of heavy disputes in politics and in the media, but even more important, it seems to mark a new era in the memory culture. After memorialising hero's and victims, now the attention becomes focused on the dark pages in history which should not be forgotten. An action research project paved the way to this decision by reviewing the disputes, putting them in an international perspective and by involving many young students in a challenge called "Ideas for the future of Mussert's Wall". The results of the project will be described in this report, against the background of a very complicated situation of legal, political and societal conflicts.

1 Inleiding

1.1 De aanvraag van de Stichting Erfgoed Ede

Bij Lunteren, op de Goudsberg, staat een hoge muur¹ die in de periode voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog is ontworpen als spreekgestoelte tijdens de Hagespraken van Anton Mussert, aanvoerder van de NSB (Van Heijningen, 2015). De muur maakt deel uit van een Complex, het Nationaal Tehuis van de N.S.B., dat functioneerde als een ontvangstterrein voor meer dan 20.000 NSB-aanhangers, die een plaats konden vinden op het voorterrein. Heden ten dage vindt men er een camping. De muur verslechtert en heeft op termijn onderhoud om niet ineen te storten. De Stichting Erfgoed Ede acht het complex van de muur en toebehoren van bijzonder belang, en spreekt in een "suggerie", een voorstel aan de minister van OCW d.d. 23 april 2015, voor aanwijzing tot rijksmonument, van zowel een teken van herinnering ("Denkmal") als van een waarschuwend symbool ("Mahnmal")². De huidige ontwikkelingen, zowel in ons land als daarbuiten, onderstrepen de noodzaak om het verhaal van de NSB, gesymboliseerd door het bouwwerk, niet te verhullen of te vergeten. Want, zoals Van Liempt uiteenzet in een artikel over beladen erfgoed, een boek over de geschiedenis is alleen compleet als naast de 'witte' pagina's ook de 'zwarte' pagina's zijn opgenomen, zodat het complete verhaal verteld wordt³.

Dit was voor de Stichting Erfgoed Ede een aanleiding op een aanvraag te doen bij de Wetenschapswinkel van de WUR voor een onderzoek naar de Muur van Mussert betreffende toekomstperspectieven voor het omgaan met een zwarte bladzijde uit de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog. Uitgangspunten van de Stichting Erfgoed Ede waren de al lopende aanvraag voor het verkrijgen van de status van rijksmonument, en een educatief hergebruik daarvan.

1.2 Doel en vraagstelling van het wetenschapswinkelproject

Het project is van start gegaan met het doel om dilemma's en discussiepunten rondom het behoud van het complex in kaart te brengen en verschillende perspectieven aan te dragen hoe een eventueel behoud kan worden vormgegeven. Het project had niet tot doel om een advies te geven over het al of niet verlenen van de status van rijksmonument, noch daarvoor te lobbyen. Slechts door middel van het aanreiken van concreet uitgewerkte ideeën streeft dit project naar het verhogen van de maatschappelijke consensus over de vraag hoe het complex op een gepaste en eigentijdse wijze kan worden bewaard. Met het nastreven van dit doel beoogt het project eventuele principiële stellingnames te doorbreken en een beperkt aantal handelingsperspectieven aan te reiken aan de betrokken instituties en actoren.

De vraagstelling luidt als volgt:

Op welke wijze kan het complex rondom de Muur van Mussert worden bewaard, en welke betekenissen kunnen daarbij gevormd worden?

Het project richt zich uitdrukkelijk niet op een formele waardestelling, noch op geschiedkundige analyses, maar is vooral gericht op de toekomstgerichte mogelijkheden om het complex betekenis te geven.

¹ <http://bit.ly/2nijvgG>

² <http://www.erfgoedede.nl/de-muur-van-mussert/131-schrijven-aan-de-staatssecretaris-ocw-inz-muur-van-mussert.html>

³ <https://www.tweedewereldoorlog.nl/onderzoekuitgelicht/fout-verleden/ook-zwarte-bladzijden-s-v-p/>

1.3 Verantwoording van de gevolgde werkwijze

Voor het beantwoorden van de vraag van de Stichting Erfgoed Ede om kennis te verzamelen over de omgang met beladen erfgoed is de volgende werkwijze gevolgd:

Voorverkenning

In een voorverkenning is door middel van gesprekken nagegaan wat de achtergrond is van de vraag van Stichting Erfgoed Ede, en zijn gesprekken gevoerd met onderzoekers van Wageningen University & Research om na te gaan of en hoe de vraag te beantwoorden. Participatie door studenten stond centraal in de uitvoering van het project, conform de projectbeschrijving. Voor een belangrijk deel zijn daar dan ook de gesprekken over gegaan.

Gesprekken met sleutelfiguren en stakeholders

In de verkennende fase zijn er meerdere gesprekken gevoerd met stakeholders en indirect betrokkenen. Dit betrof onder andere gesprekken met de gebiedsmakelaar voor de Vitale Vakantieparken, de eigenaar van Recreatiecentrum de Goudsberg en zijn adviseur, bestuursleden van Stichting Het Luntersche Buurtbosch. Ook is er een gesprek gevoerd met een oud inwoner van Lunteren die zelf de oorlog heeft meegemaakt en contact zocht met de onderzoekers van dit project nadat hij in de media van het project had vernomen. Deze persoon is geïnterviewd om na te gaan waar bij hem de gevoeligheden liggen en hoe hij denkt over de educatieve kant.

Verkenning van het terrein

De onderzoekers hebben verschillende rondleidingen gehad op het terrein, onder andere door de eigenaar en een NIOD deskundige. Ook de studenten die gewerkt hebben veelal het terrein bezocht.

Betrekken van studenten bij het wetenschapswinkelproject

Er is contact gelegd met diverse leerstoelgroepen en met studentenorganisatie Genius Loci, om studenten te werven. Tevens is geprobeerd om in het kader van de Academic Consultancy Training een opdracht onder studenten uit te zetten, zonder resultaat. Het onderwerp werd te specialistisch bevonden. Daarnaast zijn ook contacten buiten de WUR gelegd. Dit heeft geleid tot een samenwerking met TU Delft en met de UvA.

• **studentenatelier**

In het geval van de TU Delft is er een 3-daags studentenatelier in het gebied georganiseerd, waarbij studenten landschapsarchitectuur zich over de mogelijke toekomst van de Muur van Mussert hebben gebogen. De studenten hebben daarbij kennisgenomen van het gebied, de verhalen, de opgave en de eigendomsverhoudingen. In deze korte tijdspanne hebben ze vier ontwerpen gemaakt voor het ontvangstterrein.

• **thesis**

Bij de UvA is Claire Farbrace aan de slag gegaan met het plaatsen van de Muur van Mussert in een Europees perspectief. In het begin en gedurende het onderzoek is er contact geweest met een Europees erfgoednetwerk genaamd ProPEACE. Dit heeft geleid tot een studie van Chance Williams aan de Jean Monnet Universiteit in St. Etienne over de omgang met het geboortehuis van Hitler.

Uitschrijven van een Challenge

In het kader van dit wetenschapswinkelproject is ook een challenge (prijsvraag) onder studenten uitgeschreven. De challenge is verspreid onder studenten die zijn ingeschreven bij een hogeschool of universiteit. De studierichting en daardoor ook de uitwerking van het idee kon variëren: geschiedenis, planning, communicatiewetenschappen, cultuurhistorie, politicologie, sociale geografie, planologie, regionale economie, marketing, landschapsarchitectuur, sociologie, natuurbeheer, stakeholdermanagement, etc.

Voor de beoordeling van de inzendingen is een jury samengesteld, een juryrapport⁴ geschreven en heeft er begin 2018 een prijsuitreiking plaatsgevonden in het restaurant van recreatiecentrum de Goudsberg.

Document analyse

Verschillende documenten (boeken, rapporten, informatie op internet: zie de literatuurlijst en de voetnoten in dit rapport) zijn geanalyseerd door de onderzoekers en door de studenten die werkzaam zijn geweest in dit wetenschapswinkelproject.

Quick scan media

Aangezien een gedeelte van de discussie over het terrein zich afspeelde in de media, is er een quick scan van verschillende media-kanalen uitgevoerd.

Dialoog door middel van presentaties en netwerkbijeenkomsten

Tijdens de projectduur zijn er een aantal presentaties gegeven en is tijdens die bijeenkomsten ook de discussie aangegaan. Dit betreft onder andere een presentatie tijdens de oplevering van Middelpunt van Nederland, een groot project van de Visie Erfgoed en Ruimte op 16 juli 2017; een presentatie tijdens het symposium 'Donker Erfgoed in het Licht' georganiseerd door de Stichting Versterking Herinnering WOII Gelderland (WO2GLD) op 22 september 2017, en netwerkbijeenkomsten tijdens het NWA traject Levend Verleden op 14 december 2017 en van het ProPEACE netwerk in Cluj-Napoca op 15 Januari 2018.

Begeleidingscommissie

Een belangrijk onderdeel van het project betreft de samenwerking met de begeleidingscommissie. Deze is twee maal bijeen geweest. Tussen deze vergaderingen in zijn talloze adviezen gegeven en literatuurverwijzingen aangereikt. Ook heeft een deel van de begeleidingscommissie zitting genomen in de jury van de prijsvraag.

De begeleidingscommissie krijgt tekst en uitleg in het veld van René van Heijningen

⁴ Juryrapport en inzendingen van de challenge (During en Van Dam, 2018)

Media

Gezien de actualiteit van het onderwerp was er meermaals contact met verschillende media. Met name de prijsuitreiking van de challenge is opgepikt door verschillende media, waaronder het NOS 8 uur journaal. Gezien de media-aandacht is als onderdeel van de werkwijze frequent contact onderhouden met de afdeling voorlichting van WENR. Normaliter gebeurt dat aan het einde van een wetenschapswinkelproject, maar in dit geval is er doorlopend contact geweest. Ook is de uitvoering van het project gevolgd door documentaire maker Luuk Bouwman⁵ DocEye Film Amsterdam die zich bezig houdt met het opkomend fascisme en in het verlengde daarvan over het nationaal socialisme in Nederland. Deze documentaire zal in 2019 verschijnen. Het is nog niet bekend waar en wanneer precies.

1.4 Impact van het wetenschapswinkelproject

Gedurende de looptijd van het project is er bijzondere media-aandacht besteed aan de tussenresultaten. Zowel de tussentijdse presentaties, als de resultaten van het studentenatelier en vooral ook de uitreiking van de prijs voor de beste inzending voor de challenge zijn door de media opgepakt. Er zijn tientallen studenten het gebied in getrokken om de Muur van Mussert te aanschouwen, te fotograferen en er mensen over aan te spreken. De tijd en aandacht die er aan het winnende ontwerp is besteed door het Acht Uur Journaal in relatie met de aandacht van het Algemeen Nederlands Persbureau heeft er voor gezorgd dat de lijst persberichten flinke proporties heeft gekregen, zie bijlage 1.

Het gevolg is dat er ook bestuurlijk en ambtelijk meer aandacht voor de muur kwam. Het onderzoek kreeg daarmee een sterk katalyserend effect. Alle aandacht maakte duidelijk dat de emoties van weleer nu geluwd zijn en dat er inhoudelijk gediscussieerd kan worden over de betekenis die de muur heeft en ook kan krijgen in de toekomst. Veelzeggend is ook dat het bestuur van de Stichting die is opgericht voor het beheer van de muur bijna volledig is gerekruteerd uit de begeleidingscommissie van dit onderzoek.

De Muur van Mussert heeft nu de status gekregen van Nationaal Monument. Uit het feit dat dit onderzoek is genoemd in het persbericht van het Ministerie van OC&W menen we te mogen afleiden dat dit onderzoek, naast de brieven van Stichting Erfgoed Ede en van het Cuypersgenootschap, in belangrijke mate heeft bijgedragen aan het nemen van dit besluit.

1.5 Leeswijzer

Dit project is geen klassiek wetenschappelijk onderzoek dat op basis van literatuur en of interviews tot conclusies komt, waarin een vooraf beschreven vraagstelling via een vooraf beschreven methode van werken is beantwoord. Het is eerder actieonderzoek, waarin de onderzoekers deel hebben uitgemaakt van de publieke arena waarin kennis en emoties zijn uitgewisseld en waarin naar een oplossing is toegewerkt. Het onderzoek kende beperkte mogelijkheden en aangezien onderdeel van een wetenschapswinkelproject het werken met studenten is, betroffen veel van de acties in het onderzoek betroffen het begeleiden van veelal buitenlandse studenten. Ook omgang met de media speelde een belangrijke rol. Het rapport reflecteert deze open werkwijze door het proces van publiek debat in relatie tot onderzoek en ontwerp van alle betrokkenen in het wetenschapswinkelproject te beschrijven.

In deze rapportage wordt allereerst een korte beschrijving gegeven van de Muur van Mussert. Daartoe wordt ook ingegaan op de recente geschiedenis en verschillende gezichts- en discussiepunten (hoofdstuk 2). Vervolgens worden voorbeelden gegeven hoe er in het buitenland met beladen erfgoed wordt omgegaan en wat we daarvan kunnen leren (hoofdstuk 3). In het navolgende hoofdstuk staan verschillende toekomstperspectieven centraal, met name die in het studentenatelier en in de challenge door studenten in binnen en buitenland ontwikkeld zijn (hoofdstuk 4). De rapportage sluit af met een conclusie en discussie (hoofdstuk 5).

⁵ <http://www.luukbouwman.com/>

2 Kort beschrijving en discussie van de muur en het ontvangstterrein

2.1 Fysieke beschrijving

De restanten van het Nationaal Tehuis van de NSB op de Goudsberg in Lunteren omvatten de zogenoemde "Muur van Mussert" en de ervoor gelegen openlucht vergaderplaats. Ze zijn gelegen op het terrein van Recreatiecentrum de Goudsberg. Het terrein is particulier eigendom en daardoor niet vrij te betreden. De voormalige vergaderplaats was tot voor kort in gebruik voor huisvesting van Poolse werknemers in stacaravans. Aan de achterzijde vindt men een gebied met recreatiewoningen, deels permanent bewoond. Het gehele complex van het ontvangstterrein is behoudens de muur grotendeels aan het oog onttrokken. Wanneer men er wordt rondgeleid door de eigenaar van het recreatieterrein dan valt op hoe uitgestrekt het is en hoezeer het is overwoekerd door bomen en struiken.

De muur is in feite ontworpen als drager van een verhoogd geplaatst sprekerspodium, met aan de achterzijde een paar kleine verblijven. Door de muur loopt een gang. Deze was bedoeld als mausoleum waarin de namen van "gevallene kameraden", gesneuvelde NSB-leden, zouden worden vermeld op panelen. Het Hagespraakterrein vertoont kenmerken van de "Thingstätte". Een Thingstätte heeft veel gemeen met de theaters uit het oude Griekenland. Kenmerken zijn een afsluitende muur als achterwand van het podium, coulissen, en bezoekerstribune. Het is gebouwd naar voorbeeld van andere Duitse thingstätte (zie Weihsman, 1998). Het ontwerp is van de hand van architect Jansen⁶. Het hele ontwerp is gericht op het vestigen van een indruk van enorme grandeur. Daar is overigens niet veel meer van over.

De muur raakt aan alle kanten overgroeid en in verval

⁶ Van architect Jansen is een uitvoering dossier beschikbaar in het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging dat berust bij het [Nationaal Archief](#) in Den Haag. Het gaat echter nauwelijks over Jansens creatie op de Goudsberg (was in de jaren dertig immers gewoon legaal) maar voornamelijk over zijn rol in de Jeugdstorm. Het persoonlijke archief van Jansen (met al zijn werktekeningen) is verloren gegaan nadat de familie na dinsdag naar Duitsland is gevlucht en het huis in Bilthoven is geplunderd en in brand gestoken (Bron: pers. comm. René van Heijningen).

Op de website van de Stichting Erfgoed Ede vindt men een uitgebreide beschrijving en een fotoreportage, die een goede indruk geeft van de terreingesteldheid⁷. Voor meer geschiedkundige details verwijzen we naar de uitgave De Muur van Mussert (Van Heijningen, 2015).

2.2 Recente geschiedenis

De geschiedenis van de plek is markant te noemen. Het terrein is door de NSB gekocht in 1936. Tussen 1936 en begin 1940 werden er zes "Hagespraken" gehouden. Als ontvangstterrein voor de NSB heeft het dus nauwelijks gediend. In de oorlog was de brandstof dusdanig op de bon dat de plek, hoe symbolisch ook gelegen, nauwelijks bereikbaar was. Bovendien werden dergelijke massabijeenkomsten verboden door de bezetter.

Na de oorlog is het terrein aan de Scouting gegeven. Er werden vanaf 1946 samenkomsten van staf en leidinggevendenden van de Padvinderij, zogenaamde Koempoelans⁸ georganiseerd. Dit is gebeurd na een eerdere inbeslagname door de Nederlandse overheid. De Padvinderij kon het onderhoud van het terrein niet bekostigen en de padvinderraad besloot om het terrein te verkopen aan een projectontwikkelaar, die het door verkocht aan een recreatie-ondernemer. Sinds 1952 is het een camping geworden, later een recreatieterrein.

In de jaren 90 van de vorige eeuw werd de Goudsberg aangedragen als mogelijke locatie voor een asielzoekerscentrum door de eigenaar. De eigenaar plaatste hiertoe 81 stacaravans op het terrein. Als wederdienst werd hem toegestaan om recreatiebungalows te bouwen op het terrein achter het podiumgebouw.

Enkele jaren terug herhaalde zich dit gegeven, maar de mensen uit Lunteren hebben zich daar fel en massaal tegen verzet, evenals de bewoners en eigenaren van de vakantiehuisjes achter de muur. Desondanks besloot de Edese gemeenteraad akkoord te gaan met aanwijzing van de locatie voor vestiging van een asielzoekerscentrum. Het verzoek van het COA aan de gemeente bleek bij nader inzien niet opportuun, omdat de stroom asielzoekers vrijwel opdroogde.

Opmerkelijk is dat de huisvesting van Oost-Europese arbeidsmigranten en seizoenwerkers aanvankelijk werd gezien als een best practice. Volgens de eigenaar liet de burgemeester aan zijn mede bestuurders van andere Veluwe gemeenten zien hoe goed ze het voor elkaar hadden op de Goudsberg. Niettemin ontving de eigenaar enkele jaren later een dwangbevel om een einde te maken aan de permanente bewoning van de stacaravans. Dit hield verband met het provinciale project "Vitale Vakantieparken". Eén van de doeleinden daarvan is beëindiging van niet-recreatieve bewoning van vakantieparken.

In de loop der tijd verouderde het recreatiecentrum. Nu maakt het deel uit van de doelgroep van dit initiatief Vitale Vakantieparken⁹. Het streven is er op gericht om naast vele andere terreinen ook dit terrein te moderniseren en te ontdoen van bewoners die klaarblijkelijk geen vakantiegangers zijn.

De eigenaar heeft zich hierbij de vraag gesteld in hoeverre modernisering, gericht op een veel beter betalend publiek, zich verhoudt tot het behouden van de muur van Mussert. Sowieso kunnen er op de plek van de muur zo'n 15 staplaatsen gerealiseerd worden. Met deze vraag in het achterhoofd heeft hij begin november 2017 een sloopvergunning aangevraagd¹⁰. Dit heeft aan zijde van de overheid voor veel commotie gezorgd.

De brief van de wethouder aan de gemeenteraad van 23 november 2017 behandelt deze kwestie. Er wordt gesteld dat het *"gaat om een zwarte bladzijde in niet slechts de lokale, maar uit de Nederlandse*

⁷ <http://erfgoedede.nl/de-muur-van-mussert.html>

⁸ <https://nl.scoutwiki.org/Koempoelan>

⁹ www.vitalevakantieparken.nl

¹⁰ <https://www.gelderlander.nl/de-vallei/sloop-dreigt-voor-muur-van-mussert-in-lunteren~a24b95bf/>

geschiedenis als geheel. Dat maakt de status van dit object tot een zaak voor de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed (RCE), c.q. het Ministerie van OCW. Uw college is dan ook van mening dat niet in Ede, maar in Den Haag het besluit moet vallen over een eventuele monumentenstatus voor deze muur. Het bij het NIOD gevraagde advies ter zake bevestigt ons standpunt." Hiermee legt de wethouder het besluit tot aanwijzing van een monument nadrukkelijk in handen van de minister. Hij voegt daar nog het volgende aan toe: *"Uiteraard kan de eigenaar tot afbraak van het object overgaan, in de periode tussen de acceptatie van de sloopmelding en de afronding van het RCE-onderzoek. Het college wil de plannen van deze ondernemer nu niet belemmeren met een plotselinge 'gemeentelijke monumentenstatus' op het laatste moment."* Met andere woorden, de wethouder kon niet zoveel kanten op. Direct na de sloopmelding zijn er meerdere verzoeken tot aanwijzing als gemeentelijk monument ingediend. En daardoor ontstond voorbescherming: hangende een beslissing mag er zonder vergunning niets gedaan worden. En acceptatie van de sloopmelding had daarnaast de weg geopend voor bezwaar en beroep.

Hier is sprake van een dilemma. De gemeente wil graag snel duidelijkheid inzake de verkenning van de RCE of het object een monumentale status zou moeten krijgen om daarmee de ondernemer van de Goudsberg eveneens duidelijkheid te verschaffen over het revitaliseren met of zonder de muur. De voorbescherming komt voort uit de nieuwe erfgoedwet. Daarmee ontstaat de feitelijke situatie dat de ondernemer tegelijkertijd door de kat en de hond wordt gebeten en dat hij inkomsten derft als het permanente bewonen van de stacaravans ten gevolge van het dwangbevel van de Omgevingsdienst is gestopt.

De Stichting Erfgoed Ede heeft d.d. 23 april 2015, samen met de Erfgoedvereniging Heemschut en de historische verenigingen Oud Ede en Oud Lunteren, een brief gestuurd aan de Staatssecretaris van Cultuur, Onderwijs en Wetenschap, met daarin het voorstel, "suggerie" genoemd, om de Muur van Mussert aan te wijzen als rijksmonument¹¹. De suggestie was voorzien van een uitvoerige beschrijving van de wijze waarop het terrein voldoet aan de geldende waarderingscriteria van een rijksmonument¹².

In antwoord hierop is een brief uitgegaan van de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed dat de suggestie voorlopig niet in behandeling wordt genomen, omdat er in 2016 een verkenning zal worden opgestart naar militair en herinneringserfgoed. In een tweede brief aan de Stichting Erfgoed Ede en de Erfgoedvereniging Heemschut¹³ werd gesteld dat de verkenning niet eerder dan in 2017 zal starten.

De wethouder Cultuur en Grondzaken van Ede heeft in de zomer van 2017 samen met zijn monumenten ambtenaar een bezoek gebracht aan de RCE om bescherming van de muur te bepleiten. Dit had geen gevolg. In tweede instantie is het verzoek persoonlijk aan de minister Bussemaker van OC&W overgebracht, tijdens haar bezoek aan de aanwijzing van de beeldentuin van Kröller-Müller als nieuw rijksmonument. Het negatieve antwoord daarop kwam dan ook van de minister zelf en werd besproken in de Gelderlander van 21 september 2017¹⁴. Hier speelde een rol dat ze aan het einde van haar termijn deze beslissing niet wilde nemen. De documenten die wegkwamen achter een WOB-procedure maakte inzichtelijk dat ze de beslissing al vanaf de indiening van de suggestie op de lange baan schoof (Trouw, 27 december 2017).

De eigenaar van Recreatiecentrum de Goudsberg kondigde op 7 november aan de muur te willen slopen. De dreiging tot sloop van de muur heeft de Stichting Erfgoed Ede ertoe aangezet om op 14 november de gemeente te verzoeken om tot aanwijzing van gemeentelijk monument over te gaan. Hierdoor ontstond een zogenaamde voorbescherming van de muur. De gemeente heeft vergelijkbare brieven ontvangen van de Bond Heemschut (gedateerd 13 november 2017) en van het Cuypersgenootschap (eveneens gedateerd op 13 november 2017).

Bijna gelijktijdig, op 22 november, heeft de Stichting Erfgoed Ede opnieuw een brief aan het ministerie van OC&W gestuurd, ondertekend door vele prominente historici, journalisten en betrokken

¹¹ <http://www.erfgoedede.nl/de-muur-van-mussert/131-schrijven-aan-de-staatssecretaris-ocw-inz-muur-van-mussert.html>

¹² <http://www.erfgoedede.nl/de-muur-van-mussert/132-suggestie-aanwijzing-waarderingscriteria.html>

¹³ Dit had Stichting Erfgoed Ede moeten zijn.

¹⁴ <https://www.gelderlander.nl/de-vallei/monumentstatus-muur-van-mussert-lunteren-opnieuw-afgewezen~ae3ff7a4/>

organisaties¹⁵. Opnieuw pleit de brief voor Rijksbescherming en is dit keer gericht aan de nieuwe minister Van Engelshoven.

Op 27 februari 2018 brengt de NOS het nieuws naar buiten dat de minister heeft besloten dat de Muur een rijksmonument wordt. Daarmee is de aanwijzingsprocedure tot rijksmonument in gang gezet. Sinds 4 september 2018 is de Muur van Mussert dan ook officieel een rijksmonument. Op 29 september was de uitreiking van het schildje voor rijksmonument door minister Ingrid van Engelshoven. *“De Muur moet ons eraan herinneren dat woorden die de rechtsstaat ondermijnen en de vrijheid onder druk zetten, nooit onweersproken mogen blijven”*, aldus Minister van Engelshoven¹⁶.

Naar aanleiding van het besluit om de muur tot monument te benoemen, is op 22 maart 2018 de Stichting Educatiecentrum de Goudsberg opgericht. De stichting heeft als eerste stap een beleidsplan gemaakt¹⁷. Daarnaast heeft ze recent de samenwerking opgezocht met het Fort van de Democratie¹⁸. Dit is gedaan om het verhaal van de muur niet meer zo te richten op het de ontwikkeling van collaboratie, maar te framen naar *‘de laatste grote aanval op de democratie in recente tijd – beginnend in de jaren ‘30’*. Inmiddels is een architect benaderd om een concreet plan uit te werken.

Door de Stichting Het Luntersche Buurtbosch is bij de RCE een zogenaamd herbestemmingsonderzoek aangevraagd. Dit onderzoek is mede gefinancierd door Provincie Gelderland en heeft als doel om de verschillende opties voor behoud en maatschappelijk gedragen educatieve publieksontsluiting in kaart te brengen. Deze Stichting is eveneens gemotiveerd om de Muur van Mussert als publiekstoegankelijk object in exploitatie te nemen. Ze is lokaal ingebed en ziet de muur als een welkome aanvulling op de toeristische infrastructuur die in het kader van het project Middelpunt van Nederland is gerealiseerd.

Tijdens de recente Open Monumentendagen van 8 en 9 september 2018 zijn er zo’n 2000 bezoekers bij de muur geweest. Uiteraard veel mensen uit Lunteren. Na alle aandacht in de pers wilden de mensen de muur wel eens van dichtbij zien.

Dit korte resumé laat zien dat de recente geschiedenis van de plek er een is van veel strijd, afgezien van de scouting episode. Strijd tegen veroudering, strijd tegen arbeidsmigranten en strijd om de muur zelf. Het een zal met het ander samenhangen. Als de muur er niet had gestaan als overblijfsel van een beladen verleden, dan was het terrein waarschijnlijk minder snel verouderd was het minder gezien als restruimte waar minder gewilde functies een plaats kunnen krijgen. Opvallend in het relaas van feiten is de positieve houding die de pers in zijn algemeenheid aannam ten aanzien van het idee van behoud. Met name Trouw was hierin actief, maar ook de Gelderlander bracht hier tal van berichten over uit. Hierbij moet worden aangetekend dat de rol van de media in het algemeen bestaat uit het levend houden en ook verdiepen van onze kennis over de Tweede Wereldoorlog. Ze spelen daar een positieve rol in.

¹⁵ Armando [beeldend kunstenaar en schrijver], David Barnouw [historicus en publicist], Hans Blom [voormalig directeur NIOD], Taco Dibbits [hoofddirecteur Rijksmuseum], Robert Dulmers [schrijver en journalist], Sjarel Ex [directeur Museum Boijmans van Beuningen], Hans Goedkoop [historicus en programmamaker], René van Heijningen [collectiespecialist NIOD, publicist], Johannes Houwink ten Cate [hoogleraar Holocaust- en genocidestudies], Ewoud Kieft [historicus en schrijver], Jan Kijlstra [Stichting Erfgoed Ede], Edwin Klijn [historicus en schrijver], Meta Knol [directeur Museum De Lakenhal], Bas Kromhout [historicus en schrijver], Annemarie Lavèn [hoofdredacteur Historisch Nieuwsblad], Ad van Liempt [schrijver en journalist], Geert Mak [schrijver en journalist], Nelleke Noordervliet [schrijver], Frits van Oostrom [publicist en Universiteitshoogleraar Utrecht], Henk van Os [kunsthistoricus en voormalig directeur Rijksmuseum], Jos Palm [historicus en journalist], Herman Pleij [Neerlandicus en publicist], Joost Rosendaal [historicus, Netwerk Oorlogsbronnen], Maarten van Rossem [historicus en schrijver], Marjan Schwegman [Cleveringa-hoogleraar, voormalig directeur NIOD], Jan Siebelink [schrijver], Robin te Slaa [historicus en schrijver], Frank van Vree [directeur NIOD], Frank Westerman [schrijver en journalist]

¹⁶ Erfgoedstem 1 oktober 2018

¹⁷ <http://secgoudsberg.nl/index.php/sec/8-beleidsplan>

¹⁸ <https://www.fortvandedemocratie.nl/>

2.3 Verschillende gezichtspunten ten aanzien van de Muur van Mussert

Het verzoek van De Stichting Ede c.s. van 23 april 2015 kan gezien worden als het begin van een nieuwe periode van discussie over de vraag of deze zwarte bladzijde in de geschiedenis niet gewoon weggepoetst moet worden.

Hieronder volgt een kort inzicht in de meningen en argumenten van verschillende betrokkenen.

2.3.1 Stichting Erfgoed Ede

In de media betuigt de Stichting Erfgoed Ede zich als een voorstander van het behoud van de muur en pleit met dat oogmerk voor een monumentenstatus. De secretaris van de Stichting spreekt in de media zijn zorgen uit over het verval van de muur en kwalificeert het als "cultuurbarbarisme" en van een "historische vergissing" als hun suggestie voor een monumentenstatus wordt afgewezen.¹⁹ Hij benadrukt de mogelijke educatieve functie van de muur.

2.3.2 Ondertekenaars van de brief aan de Staatssecretaris

In de brief naar de Staatssecretaris van het ministerie van OC&W maakt Stichting Erfgoed Ede c.s. melding van een toenemende distantie en van meer draagvlak in de samenleving. Citaat brief: *"De destijds zeer begrijpelijke emotionele discussies maakten immers een aantal jaren geleden een objectieve weging van cultuurhistorische en architectuurhistorische waarden nog onmogelijk. Deze signalen uit de samenleving noopten tot respect en waren voor ons reden om in onze doelstelling pas op de plaats te maken."*²⁰

2.3.3 Eigenaar Recreatiecentrum de Goudsberg

De eigenaar van het recreatiecentrum de Goudsberg heeft reeds in 2004 aangegeven dat hij de muur liever wil behouden (Hartsta 2015, blz 18). Van een eventuele sloop was pas sprake in 2017. *"De zaak netjes opknappen voor educatieve doelen? Prima. Maar dan zou de overheid de vijf hectare grond waarop de muur zich bevindt, van ons moeten kopen. Voor ons is exploitatie van een bijna tachtig jaar oude muur geen verdienmodel. En zolang er alleen maar over restauratie wordt gepraat, maar niemand daarnaar handelt, gaan wij gewoon door met de voorbereiding van de sloop. Daardoor zou ruimte ontstaan voor vijftien kavels extra, hebben we laten uitrekenen."*²¹

2.3.4 Geluiden uit de gemeenteraad Ede

In de gemeentelijke politiek is de aandacht voor de Muur van Mussert tot 2004 min of meer afwezig geweest (Hartstra, 2018). In 2004 wilde het College van B&W, op initiatief van het raadslid Haverhoek, aan de muur de status van gemeentelijk monument verlenen. In het debat daarover werden zorgen geuit of er geen Neo-Nazi bedevaartsoord zou kunnen ontstaan. Tevens werd de principiële vraag gesteld of dit foute erfgoed wel als monument aangemerkt zou moeten worden (Hartstra, 2018). De ontstane commotie, met name in Lunteren, was voor B&W aanleiding het raadsvoorstel terug te trekken.

In 2011 komt de muur opnieuw ter sprake in de gemeentepolitiek. De partij Burgerbelangen vraagt zich af of de muur meegenomen kan worden in de erfgoed educatie, die onderdeel vormt van de Cultuurnota, naar aanleiding van de grote belangstelling voor het cultuurhistorisch erfgoed van de Goudsberg.

Op 6 april 2017, bij de behandeling van de Erfgoedverordening, in een zogenaamde oordeelvormende raadsvergadering brengt D66 de muur van Mussert ter sprake. *"Bij het erfgoed moet men niet alleen openstaan voor de goede zaken, maar ook openstaan voor de dieptepunten, zoals de Muur van*

¹⁹ <https://erfgoedstem.nl/muur-mussert-lunteren-gaat-hard-achteruit/>

²⁰ <http://www.erfgoedede.nl/de-muur-van-mussert/131-schrijven-aan-de-staatssecretaris-ocw-inz-muur-van-mussert.html>

²¹ <https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/de-strijd-om-de-muur-van-mussert-nadert-het-einde~bf4a36f9/>

Mussert op de Goudsberg in de Tweede Wereldoorlog'. De fractie Burgerbelangen ondersteunt dit 'van harte'.

Op 20 april wordt door D66 een motie ingediend, mede ondertekend door Burgerbelangen, Gemeentebelangen en het CDA. De overwegingen zijn interessant om hier weer te geven. Deze luiden:

- *toenemende spanningen in de wereld de waarschuwingen voor demagogie en totalitaire ideologieën actueel houden;*
- *de partijbijeenkomsten een belangrijk onderdeel waren van de nationaal-socialistische partijcultuur en daarmee de Goudsberg een belangrijke historische locatie is;*
- *aandacht voor de zwarte bladzijden een essentieel onderdeel is van het delen en het onderwijzen van onze vaderlandse geschiedenis;*
- *ook diverse belangenbehartigers te kennen hebben gegeven voorstander te zijn van het behouden van de Muur van Mussert in een educatieve context;*

Hier wordt duidelijk een verbinding gemaakt tussen de geschiedenis en betekenis van de muur in het licht van hedendaagse ontwikkelingen. De motie had als doel om de muur te behouden, maar is aangehouden tot de verschijning van de zogenaamde Perspectiefnota. Dit geeft de verantwoordelijk wethouders de tijd om met de eigenaar te spreken.

Op 24 december 2017 komt een raadsvraag binnen van raadslid Alexander Vos De Wael over de geloofwaardigheid van de overheid. Zoals de heer Vos De Wael het verwoordt (Raadsvraag 30 januari 2018): *'Het Edese college wil de vakantieparken revitaliseren. Permanente bewoning en het huisvesten van arbeidsmigranten wordt uitgebannen. De ODDV zorgt voor de uitvoering van de handhaving. De gemeente wil hiermee bereiken dat de Veluwe weer aantrekkelijk wordt voor de toerist uit eigen- en buitenland. De ondernemer van de Goudsberg maakte een ontwerp voor de herinrichting van het terrein om zo te voldoen aan de wens van de gemeente om vitaal te worden als vakantiepark. Om dat te kunnen realiseren moet de muur worden gesloopt en deed de ondernemer een sloopmelding. Voor de gemeente zijn er geen redenen om de sloop tegen te houden. In feite is de sloopmelding geaccepteerd. Echter heeft de gemeente sinds eind november een voorbescherming op de muur gelegd waardoor de ondernemer niet kan slopen. Hierdoor stagneert het proces van vitalisering van het park. Begin deze maand zette de ODDV het proces van het belemmeren van permanente bewoning in gang middels een schrijven aan de uitzendbureaus van Polen en aan de eigenaar van de Goudsberg. Na de publicatie van 23 december jl. in de Gelderlander roept de combinatie van een voorbescherming op een deel van het terrein en het gaan handhaven de nodige bestuurlijke vraagtekens op. Twee wethouders zijn, ieder voor hun eigen portefeuille, verantwoordelijk voor een deel van het probleem van de Goudsberg. De ene wethouder is van de muur en de andere wethouder van het vitale vakantiepark. De minister traineert de mogelijke aanwijzing tot rijksmonument.'*

De situatie lijkt op scherp te komen staan door het beleidsdossier van het project Vitale Vakantieparken aan de ene kant, en het beleidsdossier in het kader van de erfgoedverordening, over de Muur van Mussert aan de andere kant. De ondernemer lijkt speelbal van die twee beleidsdossiers en komt ook zonder inkomsten te zitten als het permanente bewonen van de stacaravans ten gevolge van het dwangbevel van de Omgevingsdienst stopt.

Het antwoord van het college op 30 januari 2018 luidt: *"In het kader van revitalisering zijn er gesprekken gevoerd met de eigenaar van het park. Deze gesprekken zijn begin 2017 gestart. Dit om de ondernemer niet met 'blote' handhaving te confronteren maar samen in gesprek te gaan over een vitale toekomst. Inmiddels is er een goed en regelmatig contact met alle partijen. De uiteindelijke invulling is een verantwoordelijkheid van de ondernemer. Er is op dit moment geen uitgewerkt parkplan ingediend. Wel zijn er schetsen voorgelegd die als basis kunnen dienen voor een verdere uitwerking. In zijn schetsen gaat de ondernemer uit van revitalisering zonder de Muur van Mussert. Alternatieven waarbij wordt uitgegaan van inpassing en herbestemming van de Muur, ook in exploitatie-technische zin, zijn niet onderzocht.*

Er wordt handhavend opgetreden tegen strijdig gebruik omdat dit voorwaardelijk is aan het proces om te komen tot een vitaal vakantiepark. Recreatief gebruik en permanente bewoning gaan niet samen. Handhaving is dus een middel om de revitalisering te ondersteunen. Per 1 september 2018 moet het illegaal gebruik voor wat betreft arbeidsmigranten op het park zijn beëindigd.

Het college vindt dat de Muur van Mussert monumentale waarde heeft, maar dat aanwijzing als een monument geen gemeentelijke, maar een Rijks aangelegenheid is. Het college heeft er meermaals op aangedrongen bij het rijk om een snel een beslissing te nemen over de vraag of de Muur van Mussert als rijksmonument moet worden aangewezen. De voorbescherming die nu op de Muur van Mussert rust, vloeit voort uit verzoeken van derden die zijn ingediend om de Muur van Mussert aan te wijzen als gemeentelijk monument. Gedurende de periode waarin de voorbescherming van toepassing is, is het verboden om het (beoogde) gemeentelijk monument te beschadigen, of om het zonder omgevingsvergunning van het college in enig opzicht te wijzigen, te ontsieren, in gevaar te brengen, of normaal onderhoud te onthouden dat voor de instandhouding daarvan noodzakelijk is, behoudens enkele uitzonderingen (zie art.10 Erfgoedverordening Ede 2017). De voorbescherming rust op de muur totdat is beslist op de aanvragen, uiterlijk 26 weken vanaf het moment van het indienen van de aanvraag. Er is een herbestemmingssubsidie aangevraagd bij de rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed door de Stichting het Luntersche Buurtbosch. Met een dergelijke subsidie kan onder meer onderzoek worden gedaan naar de haalbaarheid van herbestemming van de Muur van Mussert. De gemeente zal bij toekenning van de subsidie ook een financiële bijdrage leveren. De heer Zoons heeft ingestemd met het aanvragen van de subsidie²².

Als er door de gemeente geen monumentenstatus wordt toegekend en er op dat moment ook nog niet door het Rijk een voorbescherming is geëffectueerd, kan de eigenaar de muur slopen.

Er kan niet op voorhand worden gesteld dat het behoud van de Muur van Mussert zonder meer een belemmerende factor voor de revitalisering van het park is, zonder dat dit alternatief serieus is onderzocht²³.

2.3.5 Geluiden van Joodse organisaties

Aanvankelijk was het CIDI tegen het behoud van de muur vanwege het gevaar van het ontstaan van een bedevaartsoord, maar men is van mening veranderd. "Het is een lastige kwestie, maar slopen of verloederen hoeft voor ons niet. Mocht men besluiten te restaureren, dan vinden we dat het een duidelijke status moet krijgen als 'bedenkplek'. Maak er iets educatiefs van, bijvoorbeeld een museum in de trant van 'dit nooit weer' vertelt woordvoerder Roel Abraham (de Gelderlander, 09-03-2017).

De Liberaal Joodse Gemeente in Gelderland verklaarde zich tegen het behoud van de muur. "Het is geen fijn idee om te weten wat voor bijeenkomsten daar allemaal hebben plaatsgevonden", zegt voorzitter Michael Mendel. Dat de Goudsberg een extreemrechts bedevaartsoord wordt, sluit hij niet uit. "Ik kan mij daar wel weer wat bij voorstellen. Antisemitisme steekt weer de kop op. Dat is een risico." (de Gelderlander, 09-03-2017).

2.3.6 Reactie van minister Bussemaker van ministerie van OC&W

De wethouder Cultuur en Grondzaken van de gemeente Ede heeft op 20 juni 2017 minister Bussemaker verzocht de aanwijzingsprocedure tot rijksmonument te starten. Hierbij heeft hij een waardestelling, hier Redegevende Omschrijving genoemd, overhandigd, welke was opgesteld door zijn ambtenaren (Lommen & van Meijel, 2017). In de reactie van de minister valt op dat ze de naam Muur van Mussert niet noemt. Ze noemt het een complex en een vergaderplaats. Slechts in het onderwerp van de brief staat *openlucht vergaderplaats NSB*, maar verder is de brief in bedekte termen opgesteld. Hier wordt de indruk gewekt dat het onderwerp niet favoriet is, in de zin dat de minister haar naam er aan zou willen verbinden.

²² Dhr. Zoons heeft aangegeven nooit te hebben ingestemd met subsidie en acht de bewering onjuist.

²³ <https://ede.raadsinformatie.nl/document/6136709/1#search=%22mussert%22>

2.3.7 Lokale tegenstand

Een geschiedenisleraar te Ede roert zich in het debat als voorstander van het slopen van de muur. Hij stelt zich op het standpunt dat er geen monument voor een dader gemaakt moet worden maar voor de slachtoffers. Hij schrijft opiniestukken in landelijke kranten. Zo schrijft hij in Trouw: *Het instandhouden van de muur betekent dat een wens van Mussert alsnog in vervulling gaat: "Het 'hagespraakterrein' moet een monument worden dat na eeuwen nog zal getuigen van de eendracht en vastberadenheid van de kern van het Nederlandse volk". Dat mag nooit de uitkomst zijn*²⁴. In termen van discursieve strategie is het heel sterk om de wens van Mussert te vereenzelvigen met het idee om de muur te behouden.

Toch wekt de reactie ook bevreemding, juist omdat deze afkomstig is van een geschiedenisleraar. Zijn standpunt dat alles te lezen is in boeken en te vinden in archieven, houdt geen stand in een tijdperk van nepnieuws en alternatieve waarheden. Het is mogelijk een kwestie van tijd en dan ontstaan er groepen die zullen claimen dat de NSB een verzinsel is en nooit heeft bestaan. Of die zullen zeggen dat er nooit sprake is geweest van een beweging, maar van enkele schreeuwerige types die eigenlijk geen kwaad in de zin hadden. De aanwezigheid van het nationaal tehuis kan volgens voorstanders helpen om de werkelijke geschiedenis voor zover deze middels overlevering en onderzoek achterhaald is, te boekstaven.

2.3.8 Lokale voorstand

Stichting het Luntersche Buurtbosch is voorstander van behoud van het terrein, en ziet het als een onderdeel van alle bezienswaardigheden rondom het middelpunt van Nederland. In plaats van het benadrukken van de nationale betekenis zijn zij juist van mening dat het onlosmakelijk onderdeel uitmaakt van het geheel aan bijzonderheden die te vinden zijn in Lunteren. Hiermee benaderen ze juist het lokale en proberen daarmee ook de lokale verenigingen aan zich te binden en zo meer invloed te krijgen in de strijd om het eigenaarschap.

2.3.9 Discussie in de media

Hieronder volgt een klein inkijkje in de discussie tussen voor- en tegenstanders van behoud van de Muur. Naar aanleiding van een bericht in de Gelderlander over de voorgenomen sloop van de muur reageren mensen op het bericht en op elkaar²⁵. Dit gebeurt deels anoniem en dan maken mensen van hun hart geen moordkuil. Hieronder wordt deze discussie letterlijk weergegeven.

- *De Vereniging Oud Ede vindt het bewaren van de muur belangrijk. Misschien een beetje wrang maar de Duitse taal heeft hier met Denkmal en zelfs Mahnmal mooiere woorden voor dan ons Monument. In Nederland spreken we over donker erfgoed. Hoe dan ook; met behoud van De Muur laat je zien dat brallers met hoogmoedswaanzin er waren en waarschuwt voor nieuwe ... De Muur kan gewoon ingepast worden in het park. De gemeente heeft een erfgoed verordening die zij prima kunnen toepassen om sloop te voorkomen.*
- *Ik lees vereniging oud Ede. Nou vraag ik me af wat de Lunteranen er van vinden.*
- *U bent zeker vergeten dat ten tijde van AZC discussie er in de omgeving een varkenskop gedeponeerd is? Mannen met varkenskoppen op in demonstraties meeliepen? Weg met die plek. Voordat het een "verzamelplek" wordt. Zet er wel een herdenkingsplaat neer.*
- *De muur symboliseert hele foute Nederlanders. Slopen die handel voor er weer een gek opstaat.*
- *Er zijn genoeg monumenten en herdenking elk jaar 4 en 5 mei. Dit ding is daarvoor niet nodig. Weg ermee.*
- *de minnetjes zijn van pvv stemmers?*
- *U noemt voorstanders van de muur en PVV'ers dus NSB'ers? Het is gewoon een stukje historie wat je moet laten staan en waar we van kunnen leren en ons beseffen hoe het destijds ging. Anders kunnen we net zo goed half Europa afbreken, aan bijna ieder monument zit wel een mindere leuke kant. De piramiden staan ook symbool voor slavernij, afbreken dan maar?*

²⁴ <https://www.trouw.nl/opinie/sloop-die-muur-van-mussert-toch-vooral~a310ee08/>

²⁵ <https://www.gelderlander.nl/de-vallei/sloop-dreigt-voor-muur-van-mussert-in-lunteren~a24b95bf/>

- *Monumenten worden opgericht. Dit is een overblijfsel van hele foute figuren, die als we niet oppassen zomaar opeens een bedevaartsoord voor neonazistische figuren kan worden. Dus weg ermee.*
- *Pyramides zijn geen overblijfselen van slavernij maar architectonische hoogstandjes die met een andere moraal dan tegenwoordig zijn opgericht. Waarom slavernij nu in de discussie binnenkomt snap ik trouwens niet. Evenmin de vergelijking tussen deze hoop stenen en echt schitterende bouwwerken.*
- *Aan de andere kant heeft de ondernemer wel een unieke locatie in bezit. Wat toch juist voordelen oplevert voor zijn vakantiepark? Als hij de muur sloopt dan is het recreatiepark helemaal niet zo bijzonder meer.*
- *Wie zijn verleden niet kent begrijpt de toekomst niet. Ook het vernietigen van, hoe ongemakkelijker ook, restanten van een naar verleden horen bij het proces om dingen te vergeten. En zou dus niet moeten plaats vinden. Maak de muur een monument. En vertel het verhaal er bij. Dat wij nooit mogen vergeten.*
- *Inderdaad! Dit is een belangrijk stukje Nederlandse historie. Verwerpelijk, maar wel belangrijk. Daarom zou deze muur ook weer hersteld moeten worden! En de eventuele eigenaar compenseren.*
- *En wie komt op welk moment naar dat gedrocht kijken? Foute figuren? We hebben genoeg monumenten om te herinneren. Deze kwalijke puist weghalen zodat het nimmer een bedevaartsoord kan worden voor die varkenskopdragers en andere opruiers.*
- *Weg met dat ding voor er weer een idioot op gaat staan. Zo kun je alles wel belangrijk gaan noemen. Lunteranen zitten niet te wachten op bezoek van rechtsextremisten aan/op de muur en herdenkingsmonument wordt het niet. Slopen die handel.*

Tegenover deze discussie die bijna ontbloeit is van argumenten staan de bevindingen in het onderzoek van Kim Hensbergen (2016). Zij heeft de Facebook posts van de Gelderlander over het behoud van de Muur van Mussert bekeken en ondanks dat er 22 reacties waren, was geen van hen negatief. Een poll van de website go2war2 leverde 230 stemmen op, waarvan 6 procent zich uitsprak tegen behoud. Op basis van deze data concludeerde zij dat “media de discussie nodeloos hebben opgeblazen door de tegenstand te overdrijven, hetgeen heeft geleid tot uitstel” (Hensbergen, 2016).

2.3.10 Imago probleem

In een overleg over de Muur van Mussert met een internationaal gezelschap in januari 2017, heeft de wethouder het argument naar voren gebracht dat het beter is als Lunteren niet wordt gezien als ‘NSB-gemeente’. Dit kan een imago probleem opleveren ongeacht de feiten over het aantal NSB-ers in de Lunterse gemeenschap. Dit op zich steekhoudend argument is niet terug te vinden in de politieke debatten. Wel is het genoemd door Vereniging Oud Ede (Hartstra, 2018).

2.4 De maatschappelijke discussie

Juist in de periode waarin zo heftig wordt gediscussieerd over het beladen erfgoed van de Muur van Mussert woedt er wereldwijd een soort beeldenstorm. Het wordt aangeduid als het witwassen van de geschiedenis. De beweging die in Amerika is ontstaan staat bekend als “social justice warriors”, en leggen zich toe op het slopen van standbeelden. Rechts-extreme mensen mogen in het gezicht geslagen worden, liefst met een filmpje ervan op Twitter, voorzien van de hashtag punchanazi. In Durham is een monument voor zuidelijke soldaten omver getrokken en dit was het begin van een ware beeldenstorm.

Ook in Nederland is er veel ophef ontstaan over monumenten die verbonden zijn aan het koloniaal verleden en dus fout zijn, of over straatnamen die verwijzen naar “helden” die bij nader inzien racisten of uitbuiters zijn geweest. De meest actieve actiegroep is De Grauwe Eeuw. Deze groep wil het liefst dat alle verwijzingen naar J.P. Coen of W. Witsen in straatnamen worden veranderd, of tenminste voorzien worden van een toelichting waaruit blijkt dat het massamoordenaars zijn geweest. Ten aanzien van het Nazi-verleden hebben ze een uitgesproken standpunt: het slachtofferschap is gekaapt

door joden en daardoor zijn andere dan witte mensen gemarginaliseerd. Ze noemen de holocaust een sociale constructie van witte mensen. Alle aandacht voor de holocaust dient eveneens om vergelijkbare wandaden van Europese dictators tegen de menselijkheid te marginaliseren. De discussie over straatnamen en standbeelden heeft veel aandacht in de media gehad, maar heeft in de praktijk (nog) weinig effect gesorteerd.

Voor het Sociaal en Cultureel Planbureau vormt de heftige discussie over goede en foute geschiedenis mede een aanleiding om een boek *Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen*, uit te geven waarin wordt opgeroepen om naar elkaar te luisteren (SCP, 2018). De discussies over J.P. Coen en over Zwarte Piet worden gezien als voortkomend uit een ander perspectief op het verleden, met meer aandacht voor de hardheid van het Nederlandse optreden in 'de Oost' en 'de West' (SCP, 2018: 31). Het boek geeft veel aandacht aan de generatiewisseling met betrekking tot het erfgoed van de Tweede Wereldoorlog. De herinneringsgemeenschap uit ondervinding maakt langzaam maar zeker plaats voor de herinneringsgemeenschap uit overlevering, waarvoor de geschiedenis van WO2 nog steeds actualiteitswaarde heeft (SCP, 2018: 28). Over de Muur van Mussert wordt hier geschreven dat er aarzelend wordt gereageerd op verzoeken om de muur als een belangrijke historische plek te erkennen, en zodoende voor het nageslacht te behouden (SCP, 2018: 32).

Deze heel korte beschouwing laat zien dat er perspectiefwisselingen mogelijk zijn op de betekenis van erfgoed waar geen gelijk in mogelijk is. Het is daarmee een lastige tijd om politieke besluiten te nemen over een object dat nog zo controversieel wordt benaderd in debatten en in de media.

2.5 Discussiepunten

Als we alle discussies overzien en daarbij ook gebruik maken van de discoursanalyse van Jelle Hartstra (2018) en de analyse van Claire Farbrace (2017), dan vallen een paar zaken op die cruciaal lijken:

In de eerste plaats is er de ongemakkelijke omgang met beladen erfgoed en de vraag of de Muur behouden moet worden of niet. Deze discussie is op scherp gezet in de periode dat er sprake was van een mogelijk nieuw asielzoekerscentrum. De symboliek van een varkenskop geeft blijk van intolerantie en dan is deze plaats wel erg besmet om die intolerantie op deze wijze te uiten. Dit heeft de angst aangejaagd voor het creëren van een bedevaartsoord voor neo-Nazi's. Iets dergelijks gebeurt in zekere zin, namelijk als randverschijnsel van een traditionele pacifistische IJzerbedevaart van de Vlaams nationalistische IJzertoren in Diksmuide²⁶. Ook hier is dus een indirecte vorm van identificatie met 'fout' erfgoed. Het idee van een monument voor iets dat 'fout' was stuit veel mensen tegen de borst. In deze discussie worden emoties hard uitgespeeld om macht te verwerven. Woorden als bedenckplek, mahnmal, zwarte bladzijde in de geschiedenis of anderszins helpen om de woordenstrijd te verleggen naar meer rationele gronden met behulp van nieuwe concepten.

In de tweede plaats was er de discussie over de vraag of het een landelijk of lokaal monument moet worden. Dit heeft alles te maken met de eerdere discussie over een gemeentelijk monument waar de gemeenteraad geen consensus over kon bereiken. Ook heeft het te maken met het risico op een NSB imago voor Lunteren. Duidelijk is in elk geval dat het object een nationale betekenis heeft. De machtsstrijd in dit discours ligt veel genuanceerder, omdat het eerder gaat over het ontkennen van macht dan het verkrijgen ervan.

In de derde plaats speelt een discussie op de achtergrond of het een uniek object is of dat het deel kan uitmaken van een familie van objecten die de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog levend moeten houden. Door het op te nemen in een reeks van oorlogsmonumenten wordt de angel van fout erfgoed er uit getrokken. Het kan dan in één beweging mee met vele andere aanwijzingen. Er is ook betoogd dat het object deel uit kan maken van alle toeristische bezienswaardigheden rondom Lunteren. In tegenstelling tot het vorige is dit argument gebruikt om het eigenaarschap te claimen.

²⁶ <https://www.nrc.nl/nieuws/1995/08/26/fatsoenlijk-nationalisme-wordt-voor-vlamingen-steeds-7278739-a1245752>

Een vierde discussiepunt betreft de omgang met de eigenaar en de relatie met het Vitale Vakantieparken programma. Hier treffen we een grote ambivalentie aan die te maken heeft met het willen regeren over privaat eigendom. Twee beleidsdossiers, te weten de monumentenstatus voor de muur en het revitaliseren van het park, stroken inhoudelijk en procedureel niet goed met elkaar. Qua macht gaat hier een verlamrende werking van uit.

Deze interactie van deze vier discussiepunten zorgen voor een uiterst complex discursief strijdtoneel. De complexiteit ontstaat door het verkrijgen van macht door middel van overtuigende argumentaties die de overheid er toe moeten aanzetten om de muur voor sloop te behoeden, en aan de andere zijde het weren van macht door middel van argumenten die allerhande bezwaren oproepen. Deels gaat het daarbij om rationele, maar veel meer nog om emotionele argumenten. Wat verder opvalt is het principiële karakter van alle discussies, inherent aan een argumentenstrijd om het gelijk. Een veel terugkerend argument betreft de educatieve waarde van het terrein, maar op dit argument komen geen jongeren, die immers de doelgroep zouden kunnen uitmaken van dit educatieve aspect, aan het woord. De praktische vraag wat je met de muur en het ontvangsterrein zou kunnen aanvangen en welke betekenissen die zou kunnen krijgen, blijft bijna volledig buiten beschouwing.

Inmiddels is de muur benoemd tot Rijksmonument. Vanuit de SEE wordt gewezen op de inmiddels, na aanwijzing als rijksmonument, opgericht Stichting Educatiecentrum de Goudsberg. En naar het door de stichting opgestelde beleidsplan voor het rijksmonument, waarin het primair om de educatieve waarde gaat. Ook de huidige minister van OCW, mevrouw Van Engelshoven, heeft een en andermaal uitgesproken voorstander te zijn van restauratie en educatief hergebruik van de muur.

Vanwege instortingsgevaar is de muur omgeven door een hek

3 Voorbeelden van de omgang met beladen erfgoed in het buitenland

Vele voorbeelden van de omgang met beladen erfgoed kunnen in Duitsland gevonden worden. Zoals bijvoorbeeld het terrein Ordensburg Vogelsang in de Eiffel²⁷. Dit is een Nationaal Socialistisch complex, dat was bedoeld als opleidingsinstituut. Na de Tweede Wereldoorlog werd het in gebruik genomen door het Belgische leger, in verband met de NAVO. Nadat het terrein zijn functie verloor is er een nieuwe ontwikkeling op gang gekomen die heeft geresulteerd in een natuur- en educatiecentrum waarin de beladen geschiedenis wordt verteld.

Verdere lessen kunnen gehaald worden uit de omgang met het geboortehuis van Hitler, de vergelijkbare maar veel omvangrijker vergaderplaats van de NSDAP in Neurenberg en met de Operation Reinhard Headquarters in Lublin (Polen). Voor de navolgende tekst is voornamelijk geput uit het werk van de studenten Change Williams (2017) en Claire Fabrace (2017).

3.1 Geboortehuis van Hitler

Het geboortehuis van Hitler staat in Braunau am Inn, Oostenrijk, aan de Salzburger Vorstad nummer 15. Kort na de geboorte van Adolf verhuisde het gezin Hitler naar de Linzerstrasse, waar ze bleven wonen tot ze in 1892 naar Passau verhuisden. Direct na de oorlog werd het huis gebruikt om foto's van de concentratiekampen en van de denazificatie van Duitsland te tonen. Daarna kwam het in privé bezit. In 1972 wordt het voor 5.000 Euro per maand gehuurd door de gemeente, die daar voor had gelobbyd bij de centrale overheid. Men was bezorgd dat het pand in handen zou komen van neo-Nazi's. In 1989, ter gelegenheid van de 100ste geboortedag van Hitler, verzamelde zich inderdaad een menigte neo-Nazi's voor het huis. Uiteraard waren er ook tal van tegenbetogers. Sinds 2011 staat het leeg, omdat de eigenaar geen modernisering wil toestaan. Recent is er een dubbelganger van Hitler die zich nabij het huis ophoudt.

Williams (2017) behandelt drie verschillende filosofische opties over wat te doen met zo'n sterk beladen erfgoedobject. De drie wegen om te begaan zijn: a) conserveren, b) slopen of c) transformeren. Tot dusverre is er nog geen definitief besluit genomen welke optie de voorkeur geniet. Wel zijn er tal van voorstellen gedaan voor de invulling ervan. Eén van de voorstellen betrof het herbestemmen van het huis tot een internationaal reflectie centrum met als naam The House of Responsibility. Het betrof een projectvoorstel waarin de drie woonlagen zouden corresponderen met het verleden, het heden en de toekomst. Het Nazi verleden, het bewustzijn van de problemen in de huidige wereld en de reflectie op de toekomst met aandacht voor het samenbrengen van uiteenlopende groepen.

Felle discussies ontstonden naar aanleiding van het voorstel van de burgemeester om er dure appartementen in te realiseren. Vanuit internationale en vooral Russische kant, werd er fel op gereageerd. De Russen hebben immers miljoenen mensenlevens verloren ten gevolge van de strijd tegen de Nazi's. Enkele leden van de Doema wilden het huis kopen om het af te breken om elk spoor van facisme uit wissen. Andere leden waren het daar niet mee eens. Het debat toonde maar weer eens aan hoe open de wonden nog zijn van de Tweede Wereldoorlog.

Recent is een brede commissie aan het werk gezet, met wetenschappers, regeringsvertegenwoordigers, afgevaardigden van historische instituten en lokale bewoners. De belangrijkste aanbevelingen tot dusverre zijn drieledig. Het gebouw zou idealiter een sociaal charitatieve bestemming moeten krijgen. De associatie met Hitler moet geheel vermeden worden. De derde betreft een architectonische renovatie die de herkenning en symboliek van het gebouw teniet moet doen. Ook hier speelt het private eigendom een rol en de commissie spreekt haar voorkeur uit om het te onteigenen, zodat het in handen komt van de staat.

²⁷ <http://www.thirdreichruins.com/vogelsang.htm>

De gemeente heeft enkele voorzorgsmaatregelen getroffen om de identificatie van de stad met Hitler zoveel mogelijk te voorkomen. Zo hebben ze een branding campagne opgezet die Braunau am Inn neerzet als een gemoedelijk vakantiedorpje grenzend aan de rivier de Inn. Ook hebben ze vlak voor de 100ste geboortedag van Hitler een gedenksteen voor het huis geplaatst, die afkomstig is van een concentratiekamp. Op de steen is geschreven *"For Peace, Freedom and Democracy. Never again Facism, a Reminder of the Millions of Deaths"*. De steen wordt nu gebruikt om toespraken te houden, onder meer van Dr. Anton Pelinka op 15 mei 2015, waarin hij inging op het Oostenrijks aandeel in de verantwoordelijkheid voor het Nazi verleden. Na elke speech worden er kransen gelegd.

De stad heeft verder het ereburgerschap van Hitler in het openbaar teruggehaald. Hij had dit verkregen nadat Oostenrijk in 1938 was geannexeerd, terwijl het hem eerder was geweigerd. Om vooroordelen zoveel mogelijk te voorkomen ondersteunt de stad een historische internetpagina die zich tot doel stelt om slechts de feiten te presenteren.

3.2 Reichsparteitagsgelände in Neurenberg

Zoals al in de inleiding is vermeld, is het Reichstagpartiegelände in Neurenberg een interessant voorbeeld van een terrein met een vergelijkbare functie, waar zich al een zekere koers ten aanzien van de omgang met het verleden heeft uitgekristalliseerd²⁸. Recent is er veel discussie over de vraag hoe het complex gerenoveerd moet worden om de veiligheid van de honderdduizenden toeristen die het jaarlijks bezoeken te blijven garanderen.

Het terrein in Neurenberg is bekend als de vergaderplaats voor alle aanhangers van de NSDAP. Hier werden de jaarlijkse partijdagen georganiseerd. De plaats Neurenberg is bekend als decor van de Neurenberg processen, waarin oorlogsmisdadigers werden berecht. Minder bekend is dat Hitler er in 1933 de anti-Joodse wetgeving afkondigde en dat de plek een dieper nationalistische betekenis heeft die ver terug gaat in de tijd. Het gaat hier om de grootste uiting van Nazi architectuur, en uiteraard heeft men gepoogd om de Nazi symboliek in tal van opzichten tot uiting te brengen in de keuze van materialen en in de vormgeving. Het is een bijzonder groot complex, bestaande uit onder meer twee stadions, een zeppelin veld en een congreshal.

Hier heeft men geworsteld met het vinden van een goede omgang met dit beladen erfgoed die op geen enkele wijze geïnterpreteerd kan worden als een vorm van bewondering voor het Nazi verleden. Dit heeft men willen doen door er een informatie- en documentatiecentrum in te vestigen in plaats van een museum²⁹ en door het over het hele terrein plaatsen van informatieborden met uitleg over de geschiedenis van deze plek. Tevens is gekozen voor een lichte vorm van verval in de gebouwen te consolideren in plaats van een volledige restauratie en voor het openstellen van het gebied voor alledaagse activiteiten van gewone mensen die zich niet bewust zijn van de geschiedenis van de plek.

Het verval van het zeppelinterrein en de zeppelintribune heeft opnieuw gezorgd voor veel discussie over de beste manier van behoud. De optie om het terrein te laten vervallen werd hier niet overwogen, omdat er van ruïnes een sterke symbolische werking uitgaat. Er liggen nu ideeën om het zeppelin veld te benutten als plaats om te leren over WO2. Alle ideeën zijn bijeen gebracht door het documentatiecentrum³⁰ en kunnen een bron van inspiratie zijn voor andere locaties. Wat opvalt is dat de relatie met de stad hier sterk in terug te vinden is. Het stadsbestuur heeft de renovatie van zeppelin veld en de zeppelin tribune begroot op 73 miljoen Euro en vraagt om ideeën voor een adequate bestemming en renovatie van het terrein. Opgemerkt moet worden dat de Duitse overheid hiermee veel fondsen beschikbaar stelt voor de plannen.

²⁸ <https://museums.nuernberg.de/documentation-center/the-site/the-future-of-the-nazi-party-rally-grounds/>

²⁹ In 2001 bouwde men een Dokumentationszentrum Reichsparteitagsgelände aan de noordelijk gelegen kop van het congrescentrum dat in 1935 gebouwd werd door architect Ludwig Ruff op het terrein. Aldaar ingerichte tentoonstellingen geven een beeld van de Ursachen, Zusammenhängen und Folgen der nationalsozialistischen Gewaltherrschaft. De symbolisch door het gebouw snijdende glassplinter weerspiegelt de breuk met het beladen verleden. In 2006 plaatste men over het hele terrein informatieborden met uitleg over de geschiedenis van deze plek.

³⁰ <http://www.museen.nuernberg.de/dokuzentrum/themen/das-gelaende/kuenftiger-umgang-mit-dem-reichsparteitagsgelaende/>

3.3 Operation Reinhard Headquarters in Lublin

In Lublin hebben de Nazi's het concentratiekamp Majdanek neergezet. Het is als vernietigingskamp goed bewaard gebleven en in de jaren zestig bestempeld als nationaal museum. Vlakbij vindt men een hoofdkwartier van waaruit de vernietigingsoperatie onder de naam Reinhard werd uitgevoerd. De SS leiding koos een voormalige schoolgebouw, de Schreck Barrakken, als hoofdkwartier. Vanuit dit gebouw werden de plannen gesmeed en uitgevoerd waarmee uiteindelijk 90% van de Joodse gemeenschap in Polen (meer dan 3.300.000 mensen) is omgebracht.

De studente Claire Farbrace heeft de locatie en het gebouw bezocht en het bevreemdde haar in hoge mate dat er geen enkele informatie gegeven werd over de misdaden tegen de menselijkheid die vanuit het voormalig schoolgebouw zijn uitgevoerd. De geschiedenis die aan het gebouw kleefte, lijkt volledig te zijn verdwenen. Het gebouw is nu in gebruik door de Faculteit Rechten van de Universiteit van Lublin. Ook op de website van de faculteit wordt er met geen woord gerept over de historische lading die kleefte aan hun gebouw. Een mogelijke verklaring die ze daarvoor oppert is het stiekeme karakter van operatie Reinhard, waarbij opzettelijk zoveel mogelijk bewijsmateriaal is vernietigd ten tijde van en aan het einde van de oorlog.

De informatie die wordt gegeven in het nationaal museum is vooral bedoeld om de slachtoffers te gedenken en niet zozeer om stil te staan bij de vraag hoe dit heeft kunnen gebeuren. Een mogelijke achtergrond is het feit dat er vóór de oorlog al een sterk antisemitische houding was in Polen. Het is dus een erg ongemakkelijke geschiedenis.

Er zijn parallellen met het NSB terrein in Lunteren. Ook hier is sprake van verraderserfgoed, omdat de operatie door Poolse SS-ers werd uitgevoerd. En ook hier is er geen plaats waar heel duidelijk wordt uitgelegd en stilgestaan bij de vraag hoe dit heeft kunnen gebeuren en wat we er van kunnen leren. Het heersende idee is toch dat het voorschotelen van de afschrikwekkende ervaringen van de slachtoffers voldoende moet zijn om elke nieuwe oorlog te voorkomen.

3.4 Betekenis van deze ervaringen voor de Muur van Mussert

Hieronder werken we uit wat de buitenlandse voorbeelden laten zien ten aanzien van de vier discussiepunten die in paragraaf 2.4 zijn weergegeven.

Omgang met beladen erfgoed

De omgang met beladen erfgoed verschilt van plaats tot plaats³¹. De discussies over de omgang met het geboortehuis van Hitler en met het NDSAP complex in Neurenberg zijn nog in volle gang. Het idee om in het geboortehuis van Hitler een charitatieve instelling te vestigen is een veilige weg. Deze weg lijkt veiliger dan een betekenisinversie die gezocht wordt in het meer politieke idee van een huis van verantwoordelijkheid. Immers zullen veel mensen met verkeerde denkbeelden ook van zichzelf denken dat ze verantwoordelijkheid moeten nemen en daarom anderen moeten marginaliseren of haat prediken. Zo'n huis kan dus een aantrekkende werking hebben op mensen met radicale ideeën. Erg leerzaam is het argument in Neurenberg dat er een sterk symbolische werking uitgaat van ruïnes en dat het daarom niet verstandig is om gebouwen aan hun lot over te laten.

Het verschil tussen een Educatiecentrum en een museum is belangrijk om te maken, alhoewel niet iedereen direct zal zien waarom dit onderscheid van belang is. Een museum is immers ook gericht op educatie. Toch heeft een museum een positieve associatie met iets groots uit het verleden. Dat wil je in het geval van beladen erfgoed juist voorkomen.

³¹ Zie ook Hoogeveen, H. (2013) Achter de rododendrons. Dadersporen als getuigen in een schuldig landschap. De omgang met dadererfgoed uit de Tweede Wereldoorlog op landgoederen en buitenplaatsen. Masterscriptie Architectuurgeschiedenis. Vrije Universiteit, Amsterdam.

Het voorbeeld van het huis van Hitler laat zien hoe internationaal de omgang met dit erfgoed is. De reactie vanuit de Russische Doema zullen ze niet aan hebben zien komen. Ondanks alle nadruk die in de discussies ligt op de nationale betekenis van het ontvangstterrein in Lunteren, is het dus ook van belang om de vraag te stellen of het ook betekenis heeft voor mensen in Duitsland, die willen begrijpen wat zich in Nederland heeft afgespeeld.

Het voorbeeld van een commissie die qua samenstelling een afspiegeling is van alle mensen die zich een goed oordeel kunnen vormen over de omgang met het huis van Hitler biedt een goed voorbeeld dat navolging verdient. Het is denkbaar om daar ook een vertegenwoordiger in op te nemen vanuit een Duits historisch instituut.

Het ontbreken van elke vorm van informatie bij de gebouwen van Operatie Reinhard laat zien dat de discussie en de daarbij samenhangende meningsvorming in Polen nog niet zover is. Hier valt weinig anders te leren dan dat dat geen enkele oplossing biedt en een land als Polen eerder in verlegenheid kan brengen. Dit verdient geen navolging.

Landelijk of lokaal?

We stellen vast dat zowel Neurenberg als Braunau am Inn een actief beleid uitvoeren om de geschiedenis hanteerbaar te maken. Ze maken er ook substantiële middelen voor vrij. Het streven om voor de stad Braunau een brand en imago te ontwikkelen die niets met de nazi's te maken heeft, lijkt een verstandige keuze. Het is duidelijk dat Lunteren erg klein is ten opzichte van Neurenberg, maar het is vergelijkbaar met Braunau, dat ongeveer 16.000 inwoners telt. Het omgaan met het geboortehuis van Hitler is dan een vergelijkbare zware last op de schouders van een kleine gemeenschap.

Uniek of onderdeel van

De voorbeelden in Duitsland en Oostenrijk laten zien dat de objecten in zichzelf hun betekenis hebben. Het opnemen ervan in een familie van andere objecten is onmogelijk zonder ze in betekenis en dominantie te laten groeien. Het speelt op de achtergrond wel een rol in Braunau, want men probeert het huis op te laten gaan in de rest van het straatbeeld.

Omgang met de eigenaar

Het is opvallend dat ook het huis van Hitler in privé-eigendom verkeerd. De gemeente huurt het huis om erger te voorkomen. In feite dient het huis gemoderniseerd te worden door de eigenaar, maar die is daartoe niet bereid en dus staat het al langere tijd leeg. Hier is dus sprake van een vergelijkbare situatie. Het ontbreekt ons aan informatie om dit verder uit te werken, maar het zou interessant zijn om mee te nemen in een eventueel vervolgonderzoek.

4 Toekomst Muur van Mussert vanuit perspectief van studenten

In het kader van het wetenschapswinkelproject is er geprobeerd om studenten mee te laten werken aan het beantwoorden van de onderzoeksvragen. Er is hen gevraagd om goede ideeën voor een eigentijdse betekenis van de muur en het ontvangsterrein te verkennen. Ten eerste is het dan interessant om te zien met welke ideeën studenten komen. Ten tweede is het van belang om te beseffen dat ze met hun ideeën ook munitie aandragen voor het stellen en bijstellen van een herinneringscultuur met mogelijk nieuwe betekenissen. Als laatste is ook de reactie van publiek en deskundigen de moeite waard om een plaats te geven in de analyse.

4.1 Uitkomsten van een ontwerpatelier van Delftse studenten

In een kort werkatelier van drie dagen hebben elf studenten landschapsarchitectuur van de TU Delft kennis genomen van het gebied, de verhalen, de opgave en de eigendomsverhoudingen. In deze korte tijdspanne hebben ze vier ontwerpen gemaakt voor het ontvangsterrein. Daarbij hebben ze de volgende ontwerpbenaderingen gehanteerd:

- narratief/reflexief
- biografisch
- functioneel thematisch.

De verschillende ontwerpen worden hieronder kort besproken. Voor meer informatie en voor alle afbeeldingen verwijzen we de lezer naar de website van de wetenschapswinkel, waar de rapportage gedownload kan worden, zie <https://www.wur.nl/nl/project/De-Muur-van-Mussert.htm> en [Verschuure-Stuip \(2017a en b\)](#).

De studenten uit Delft die aan het werk zijn gegaan in het atelier

Eén van de ontwerpen betreft een Reflection Park. In dit ontwerp wordt de muur gerespecteerd en behouden. Het centrale thema is dat ieder persoon verantwoordelijk is voor zijn eigen keuzes en acties. De consequenties van verraad tegenover joden, zigeuners en homoseksuelen is dat deze mensen naar een concentratiekamp verbannen werden, achter prikkeldraad. Deze consequentie is verbeeld in een tweede muur, weergegeven met transparant materiaal in een stenen muur vóór de oude. De vijver ertussen weerspiegelt de gemaakte keuze en de consequenties.

Het ontwerp Garden of Choice gaat over het smalle pad van het leven dat iedereen belooft en waarin wederom keuzes leiden tot andere uitkomsten. Het ontwerp beoogt het gebied meer de impressie mee te geven van een tuin dan van een park. Een dwarse muur annex corridor door het terrein verdeelt de tuin in een lichte en een donkere kant, de kanten die ieder mens in zich heeft. In de corridor is er een tentoonstelling waarin de donkere kant, die het verleden wil representeren, wordt uitgelegd.

Food bonding is gebaseerd op de lange (pre)historie van menselijk gebruik van de Goudsberg. Al in de préhistorie werd er landbouw bedreven. De continuïteit wordt gezocht in een restaurant dat mensen verbindt via het voedsel dat er gemaakt wordt en dat op allerlei plekjes op het terrein opgegeten kan worden. Dit ontwerp plaatst de Goudsberg in een route van bezienswaardigheden in de omgeving. Als bezoekers de Goudsberg betreden is er een informatiecentrum. Het huisje waar Mussert in verbleef als hij rust nodig had om te schrijven, is hier omgevormd tot een klein keukentje.

In een ontwerp genaamd From one to all wordt een eigentijdse oplossing gepresenteerd, waarin een nieuwe muur is gebouwd, waarmee het terrein de vorm krijgt van een open lucht theater.³² Het ontwerp verbeeldt een symbolische omkering van dictatorschap naar democratie. De muur waar de leider sprak, trekt niet meer de aandacht. De focus ligt op het middelpunt waar mensen zich kunnen verzamelen en waar theaters kunnen plaatsvinden.

De ontwerpen zijn rijk van ideeën over hoe de site ook ontwikkeld kan worden vanuit een ondernemersperspectief. Verder zijn ze realistisch in termen van voorzieningen zoals parkeren en route. Ze zijn allemaal voorzien van aanzichten en kaartmateriaal en men vraagt zich af hoe het mogelijk is om in zo'n korte tijd, in een vreemde cultuur (tien van de elf studenten kwamen uit het buitenland), zo'n grote hoeveelheid werk te verrichten. De verklaring hiervoor is al even simpel als bijzonder. De studenten hebben telkens tot diep in de nacht doorgewerkt. Dit is een teken dat ze gegrepen waren door het onderwerp en gemotiveerd om er hun eigen visie op te ontwikkelen. Die visie heeft geleid tot een vrije omgang met het beladen erfgoed. Die vrije omgang was nodig om het erfgoed in hun eigen tijd te plaatsen. Ze hebben dat gedaan in het volle besef van de beladenheid van het NSB terrein.

³² Hiermee komt de betekenis weer dicht tegen een historische aan te liggen, namelijk die van een *thingstätte*.

De studenten in gesprek met de eigenaar van de Goudsberg

4.2 Ingezonden ideeën in de Challenge

In juli 2017 is er een challenge uitgeschreven waarin gevraagd wordt om een idee te ontwikkelen voor de toekomst van het ongemakkelijke en betwiste erfgoed van de Goudsberg. De challenge werd begeleid door een stukje tekst over het NSB terrein en de volgende inkadering.

Nu er steeds meer stemmen klinken die de muur willen behouden is het tijd om met goede ideeën en plannen te komen over wat er mogelijk is met deze plek, die zo'n zwarte bladzijde in onze geschiedenis representeert. Aan jou de vraag om je te verdiepen in de achtergrond van het N.S.B. complex op de Goudsberg en met een idee te komen over een nieuwe invulling, die zowel de 'foute' symboliek van deze plek laat zien als ook de te relateren actuele samenlevingsvraagstukken, zoals bijvoorbeeld de omgang met diversiteit of eigentijdse vormen van verraad. Ook thema's zoals vrijheid, democratie en vrede kunnen aanknopingspunten bieden. Je bent helemaal vrij in je keuze welke verbindingen je wilt leggen en welke nieuwe betekenissen je wilt creëren, maar zorg er voor dat het origineel is en aansprekend. Ga mede in op de betekenis(sen) die het complex kan krijgen en welke stappen er nodig zijn om het idee uit te voeren. Naar eigen keuze mag je de uitwerking zoeken in een ontwerpschets, een business case, een cultureel programma van activiteiten, een vorm van community art of anderszins.

De challenge is verspreid onder studenten die zijn ingeschreven bij een hogeschool of universiteit. De studierichting (en daardoor ook de uitwerking van het idee) kon variëren: geschiedenis, planning, communicatiewetenschappen, cultuurhistorie, politicologie, sociale geografie, planologie, regionale economie, marketing, landschapsarchitectuur, sociologie, natuurbeheer, stakeholdermanagement, etc.

De challenge is dus in alle opzichten open geformuleerd en daarmee zeer uitdagend te noemen. Er waren drie prijzen mee gemoeid: 500, 300 en 150 Euro.

Het aantal inzendingen op de prijsvraag bedraagt zestien. Er is daarbij sprake van een grote spreiding over de Nederlandse universiteiten en hogescholen. Drie inzendingen betroffen niet-studenten en deze

zijn buiten de beoordeling gehouden. Het totaalbeeld van de inzendingen is rijk geschakeerd. Ze zijn allemaal met grote betrokkenheid geschreven vanuit een jeugdig perspectief. Ze bevatten veel goede en interessante ideeën die met elkaar te combineren zijn. De jury waardeerde het als in een inzending de muur op een actieve wijze betrokken wordt bij events of activiteiten. De nadruk op educatie in de meeste inzendingen werd ook positief gewaardeerd, vooral als het verhaal dat wordt overgebracht breed is ingestoken. Voorstellen voor het houden van events zijn welwillend ontvangen, maar de jury zag idealiter dat er buiten de events om ook iets te zien, te beleven of ervaren moet zijn. Als er een link met de actualiteit wordt gelegd, dan werd dat op prijs gesteld. In meer algemene termen heeft de jury gelet op creativiteit, omgang met het verleden en ook de realiseerbaarheid.

Het is hier niet de plek om alle ideeën uitvoerig te bespreken. Daarvoor wordt de lezer verwezen naar het juryrapport, waarin ook alle inzendingen zijn opgenomen.³³ Hieronder gaan we in op enkele van de ideeën die zijn geopperd om een nieuwe betekenis te geven aan het NSB terrein.

De winnaar is gekomen met een idee voor een bedenkcentrum, dat ondergronds gerealiseerd moet worden. Het gebrek aan daglicht moet bijdragen aan een bedrukte sfeer. Op de tweede plaats komt een idee waarin de muur wordt omgevormd tot een herinneringsplaats, waarbij de collaboratie wordt geproblematiseerd. Deze student legt uit dat de lijn tussen nuanceren en vergoelijken erg dun is, maar dat van enige vorm van bagatellisering ver weg gebleven moet worden. Op de derde plaats is het idee terecht gekomen dat een centrum voor oorlogsherinnering wil realiseren. Het gaat daarbij om een innovatieve en metaforische reis door de naoorlogse herinneringscultuur. Terugbrengen van de muur in de oude staat wordt als onnodig en ongewenst gezien. Verdere ideeën betreffen het realiseren van een speakerscorner, ongeveer zoals in het Hyde Park. Sommige van de inzenders gingen beduidend verder het bedenken, herdenken of herinneren en willen de symboliek van de muur doorbreken. Ofwel door steden uit de muur te halen, die te laten beschilderen door kinderen van een basisschool en aan een kunstenaar te geven om er een eigentijds monument van te maken, dat staat voor diversiteit, vrijheid en democratie. Nog een stapje verder gaat het idee om de muur te laten overgroeien met planten, er water overheen te laten stromen en het hele ontvangsterrein te laten begroeien met symbolische planten. Deze inzender vindt overwoekering en instorting niet voldoende om de imposante krachten van het bouwwerk weg te nemen. De vraag "wat zou jij doen?" komt terug in enkele inzendingen. Voorgesteld wordt om een audio toer te maken, bestaande uit fragmenten die bij een wandeling door het terrein beluisterd kunnen worden. Dezelfde vraag staat ook centraal in een idee waarin re-enactment wordt voorgesteld en uitgewerkt. Het is een gedurfd idee dat de geschiedenis erg dichtbij brengt.

³³ <https://www.wur.nl/nl/nieuws/De-toekomst-van-de-Muur-van-Mussert-ondergronds-en-zwart.htm>

De winnaars van de challenge krijgen hun prijs uit handen van Jan Kijlstra, secretaris van Erfgoed Ede

Als we alle inzendingen overzien, dan wordt duidelijk dat de ideeën die er in zitten als volgt te typeren zijn:

- versterken van de herinneringscultuur en vastleggen van herinneringen
- het afbreken van de symboliek van de muur en er iets anders voor in de plaats zetten
- het beleefbaar maken van de geschiedenis met eigentijdse middelen
- het herbestemmen van de locatie en er de democratie vieren

Net als bij de studenten uit Delft spreekt hier veel betrokkenheid en lef uit. Opvallend is dat er weinig museale overwegingen een rol lijken te hebben gespeeld. De studenten hebben er geen probleem mee om het complex te veranderen als dit ten goede komt aan een eigentijds gebruik.

4.3 Reacties op de studentenideeën

De Delftse studenten hebben hun werk afgesloten met een presentatie waarvoor de mensen uit Lunteren via Facebook en via via waren uitgenodigd. Voor een klein publiek, waarin ook de eigenaar van Recreatiecentrum de Goudsberg zich bevond, hebben ze hun werk toegelicht. Uit de presentatie en uit het beantwoorden van de vragen van aanwezigen bleek direct al hoe anders de studenten omgaan met het beladen karakter van het erfgoed. Ze nemen er kennis van, verdiepen zich er terdege in, maar laten zich niet verlammen door mogelijke discussies die hun werk kan oproepen. Er was grote waardering voor hun werk. De adviseur van de eigenaar van Recreatiecentrum de Goudsberg verwoordde het als volgt: *"Hartelijk dank voor de verrassende presentaties van hedenmiddag in Belmont te Lunteren, inzake de muur van Mussert. Ongelooflijk om te mogen ervaren hoe mensen met een blanco beeld in drie dagen tijd een dergelijke visie neer kunnen leggen! Nogmaals complimenten."* (mail Ronald Busser, d.d. 9 juni 2017).

Vrij snel na het afronden van het atelier van de Delftse studenten deed zich op 16 juni 2017 de gelegenheid voor om iets van de resultaten te laten zien in een publieke bijeenkomst in Lunteren. Het ging om de afsluiting van het Middelpunt van Nederland project, een langjarig project uit de Visie

Erfgoed en Ruimte. De afsluiting vond plaats in aanwezigheid van bestuurders, zowel landelijk als ook uit de regio, en inwoners van Lunteren. Na een korte uitleg over het wetenschapswinkelproject is hier het ontwerp ReflectiePark gepresenteerd van de Delftse studenten. Daarbij is ook aangegeven dat de mogelijkheid van crowdfunding, ook gericht op mensen die nog worstelen met een NSB verleden, overweging verdiend om de middelen ter realisatie van een dergelijk ontwerp te verwerven.

Het ontwerp en de suggestie van crowdfunding zijn welwillend ontvangen, vooral ook omdat het niet werd neergezet als hét ontwerp. Aangegeven is dat er nog vele andere ideeën zullen volgen en dat het vooral dient om met alle betrokkenen tot een plan te komen. Na de lezing was er een wandeling naar het Middelpunt van Nederland en menig positieve reactie is gegeven in reactie op het ontwerp en op het inschakelen van studenten.

Direct na de lezing, op 16 juni, kwam het onderwerp terug in de lokale pers, met een artikel over de reflectietuin in Ede Stad. Hierin werd de eigenaar van Recreatiecentrum de Goudsberg aan het woord gelaten: *"Ik vond het verrassend dat buitenlandse studenten met zo'n plan komen, terwijl ze eigenlijk niks van de geschiedenis in Lunteren weten en alleen maar over de Tweede Wereldoorlog hebben gelezen. Ze kijken zonder vooroordeel en met een hele frisse blik."*³⁴

Op 21 juni is er een toelichting gegeven op het ontwerp in een uitzending van Radio EdeFM.

Naar aanleiding van deze nieuwsberichten ontvingen we de volgende reactie van een inwoner van Lunteren: *"Ik vraag me af waarom men zich blijft "ontfermen" over de muur van Mussert. Ik behoor tot de generatie (geboren 1923) die het allemaal heeft "mogen" meemaken. Ik vind dat we deze man (een landverrader) deze eer de niet moeten gunnen!"*

Met deze persoon is via de mail en via een gesprek bij hem thuis uitgebreid gesproken over de oorlog, zijn ervaringen en herinneringen en hoe deze kennis overgedragen moet worden op de generaties die de oorlog niet hebben meegemaakt. Zijn standpunt was dat het restaureren van de Muur van Mussert of het Nationaal Tehuis niet zou mogen bijdragen aan enige vorm van verering van Mussert. Ook was hij bezorgd over de aantrekkingskracht van de plek voor neo-Nazi's en wees ons op het in 2017 verschenen boek van Ewout Kieft, *Het verboden boek. Mein Kampf en de aantrekkingskracht van het Nazisme*. Dit alles betekende niet dat hij de educatieve waarde van het NSB terrein niet inzag.

Op 22 september 2017 is er opnieuw een presentatie gehouden ter gelegenheid van een studiemiddag met de veelzeggende naam Donker Erfgoed in het Licht. Hier is ingegaan op de redenen om het terrein de muur te behouden, de redenen om studenten te vragen om hun visie en ideeën er op te ontwikkelen en is er mededeling gedaan van een prijsvraag onder studenten in heel Nederland. Ook hier geen heftig debat tussen voor- en tegenstanders van behoud van de muur.

Op 13 november 2017 komen de ontwerpen van de Delftse studenten weer terug in de Gelderlander, naar aanleiding van de mededeling tot sloop van de muur. Het artikel is kritisch van toon, met de titel: "Aan plannen voor de Muur van Mussert geen gebrek". Het wordt vervolgd met "Net op het moment dat de eigenaar meldt de Muur van Mussert bij Lunteren te willen gaan slopen, worden tal van ideeën van Wageningse studenten bekend voor een alternatieve toekomst van de muur." Op dit artikel wordt door een drietal mensen gereageerd:

- *Muur laten staan, hoort nou eenmaal bij onze geschiedenis of mensen het nou leuk vinden of niet. Geef maar een positieve draai aan de muur en maak er iets moois van. Doodzonde om geschiedenis af te breken.*
- *Na 80 jaar is er niet naar omgekeken en nu wordt het een hobby van een paar mensen lijkt het wel om de hoop stenen in stand te houden. Zelfs hippies uit het buitenland met theetuingedachten mogen meedoen aan een "wedstrijd". Is de ondernemer hierin betrokken? Nee ... men doet maar wat. Weg met die steenpuist, zet er een bord neer ter nagedachtenis, maar ga geen monument maken van die hoop stenen, voor je het weet wordt de camping "omarmd" door foute gasten en komen ze in weekeinden hier naar toe om hun foute gedachtengoed vorm te geven.*

³⁴ <https://edestad.nl/lokaal/idee-voor-reflectietuin-bij-muur-van-mussert-249720>

-
- *Geloof niet dat men op een theetuin, prikkeldraad versperring of theater zit te wachten in Lunteren. (In Ede al een zieltogend openlucht theater.) Slopen die hap en de ondernemer z'n gang laten gaan. Beter voor de middenstand en werkgelegenheid!*³⁵
-

4.4 De winnaar in het NOS Journaal

In de zomer van 2017 is gewerkt aan de opzet van een prijsvraag, die verspreid is via een groot netwerk van contacten en werd onder andere vermeld in de Gelderlander³⁶. De uitreiking van de prijzen vond plaats op 20 februari 2018 en heeft de nodige aandacht getrokken in de media. Er zijn artikelen verschenen in 44 verschillende kranten en op 15 web edities van kranten. Verder is de winnaar uitgebreid aan het woord gekomen in het NOS journaal van 8 uur, om zijn idee toe te lichten.

Achteraf kunnen we zeggen dat de brief die op initiatief van de Stichting Erfgoed Ede aan de minister is gestuurd in combinatie met de uitgebreide en ook positieve aandacht van de media voor de prijsuitreiking van doorslaggevend belang is geweest voor de minister om de procedure tot aanwijzing van rijksmonument te starten.

³⁵ <https://www.gelderlander.nl/de-vallei/aan-plannen-voor-de-muur-van-mussert-geen-gebrek~a6c07c71/>

³⁶ <http://www.gelderlander.nl/de-vallei/wageningen-universiteit-zoekt-beste-idee-voor-toekomst-muur-van-mussert~ad802ff1/>

De winnaar van de challenge, Rik Abelen, staat voor de camera van het acht uur journaal

4.5 Reflectie

In het institutionele discours speelt educatie een belangrijke rol. In het werk van de studenten is deze rol veel minder aanwezig. Hier speelt vooral de vraag hoe dit erfgoed in de hedendaagse tijd geplaatst kan worden. Dit kan slechts een nuance verschil zijn. De studenten behoren immers tot de doelgroep van een educatief programma, zijn zelf ook nieuwsgierig naar de geschiedenis van dit dadererfgoed en willen de kennis ook overdragen. Maar toch kan het verder gaan dan een nuancering. Voor hen die uitgaan van educatie is het van belang dat het nationaal tehuis wordt gerestaureerd en dat het juiste verhaal erbij wordt verteld. Voor hen die het juist in deze tijd willen plaatsen is de omgang ermee veel vrijer. Ze zijn sneller bereid om concessies te doen aan het behouden van het terrein zoals het is aangelegd. Williams (2017) maakt het onderscheid tussen conserveren, slopen of transformeren. We kunnen vaststellen dat de categorie transformeren heel veel uitwerkingen kan hebben, van het doorbreken van de robuuste uitstraling van het geheel tot het maken van kleine aanpassingen. Van essentieel belang hierbij is de opvatting in hoeverre men vindt dat erfgoed voor zichzelf spreekt (en hier gaat Williams 2017 diep op in) en of deze sprekende werking dan ook doorbroken moet worden.

Voor wie van mening is dat een gebouw of ander erfgoed tot zijn aanschouwers spreekt, zal conservering of zelfs ook een lichte vorm van transformatie opgevat kunnen worden als verheerlijking van die boodschap. Hierin zou de omgang met dit complex als beladen erfgoed kunnen afwijken van Kamp Westerbork als erfgoed waarin het lijden van mensen centraal staat. Daar is de fysieke situatie van de oorlog terug gerestaureerd.

5 Conclusies en discussie

In dit wetenschapswinkelproject staat het verkennen van toekomstperspectieven voor de Muur van Mussert centraal. Daartoe is geleerd van binnen- en buitenlandse ervaringen, is gevoel ontwikkeld over hoe in de samenleving over beladen erfgoed en meer specifiek de Muur van Mussert wordt gedacht, is gesproken en gediscussieerd met direct en indirect betrokkenen en zijn door studenten uit binnen- en buitenland verschillende ideeën en visies ontwikkeld voor de toekomst.

Terugkomend op de onderzoeksvraag uit dit wetenschapswinkelproject: "Op welke wijze kan het complex rondom de Muur van Mussert worden bewaard, en welke betekenissen kunnen daarbij gevormd worden?" willen we daarom wijzen op de variëteit van ideeën voor toekomstperspectieven voor de Muur van Mussert zoals deze in dit rapport en bijbehorende producten³⁷ in dit wetenschapswinkelproject aan de orde zijn gekomen. Daarnaast willen we een aantal lessen die getrokken kunnen worden naar aanleiding van dit onderzoek eruit lichten om dat die kunnen bijdragen aan het toekomstbestendig vormgeven van de Muur van Mussert.

5.1 Blijf weg van verheerlijking

De opties die de revue zijn gepasseerd betreffen het complex restaureren (in oorspronkelijke staat herstellen), conserveren (complex niet verder laten vervallen), transformeren (bijvoorbeeld door iets toe te voegen en/of iets weg te halen) of slopen (muur verwijderen)³⁸.

Geluiden die een rol spelen bij deze opties betreffen onder andere de waarschuwing 'ver weg te blijven van verheerlijking' die door vrijwel alle partijen veelvuldig gebezigd werd. Bij de visievorming van studenten over de Muur van Mussert als object viel op (zowel bij de uitwerkingen van het werkatelier als bij de inzendingen van de challenge) dat dit geluid zich vertaalde in een voorkeur voor transformatie, ofwel door iets af te doen aan de grandeur maar veelal door iets toe te voegen en dus restauratie te combineren met een toevoeging uit het heden. De prijswinnaar van de challenge had bijvoorbeeld het idee van een bedenkcentrum, waarbij het complex als geheel werd gerestaureerd en er een ingang werd toegevoegd aan het complex die ervoor zorgde dat je onder de grond uitkwam en zo je weg ging vervolgen.

In de aanvraag aan de Wetenschapswinkel heeft de Stichting Erfgoed Ede aangegeven in de toekomstperspectieven specifiek aandacht voor educatie te zien. In het werk van de studenten lijkt daarbij de nadruk te liggen op de vraag hoe dit erfgoed in de hedendaagse tijd geplaatst kan worden. Zoals reeds aangegeven, kan dit een nuanceverschil ten opzichte van een wens voor educatie zijn. Grosso modo lijkt voor hen die uitgaan van educatie het van belang dat het nationaal tehuis wordt gerestaureerd en dat het juiste verhaal erbij wordt verteld. Voor hen die het juist in deze tijd willen plaatsen is de omgang ermee vrijer, hetgeen zich ook uit in de concessies die ze lijken te willen doen aan het behouden van het terrein zoals het is aangelegd.

Het voorbeeld van Diksmuide laat daarnaast zien dat de (samenstelling van de) betrokkenen en het programma dat gevoerd wordt, wellicht nog wel belangrijker is dan de vormgeving van het object zelf. Betreffende het programma kan overwogen worden recht te doen aan het intergenerationele. Overwegingen betreffende de toekomstig betrokkenen bij de Muur brengt ons bij de volgende paragraaf.

³⁷ [Juryrapport en inzendingen van de challenge](#) (During en Van Dam, 2018) en [rapportage studentenatelier](#) (Verschuure-Stuip, 2017b)

³⁸ Zie voor meer informatie over omgangsvormen met beladen erfgoed ook de volgende publicaties: Macdonald, S. (2010). *Difficult heritage: negotiating the Nazi past in Nuremberg and beyond*. Routledge
Lennon, J. J., & Foley, M. (2000). *Dark tourism*. Cengage Learning EMEA.

5.2 Breng lokaal, regionaal en nationaal bij elkaar

Lokale samenleving en sentimenten

De Muur van Mussert ligt in Lunteren, gemeente Ede. De interactie met lokale gemeenschap is tot nu toe mondjesmaat tot stand gekomen, het zou mooi zijn als er een verbrede verankering plaats zou kunnen vinden waardoor de lokale samenleving zich comfortabel zou (kunnen gaan) voelen bij dit erfgoed dat onderdeel is van de lokale geschiedenis.³⁹

Regionaal programma van WO2 herinneringstoerisme

Op de Veluwe is er veel erfgoed te vinden dat terug verwijst naar de Tweede Wereldoorlog. We geven hieronder een kleine opsomming van initiatieven waar de Muur van Mussert in past en door middel van culturele routes in opgenomen kan worden. De initiatieven lijken allen zeer relevant voor het opkomend herinneringstoerisme inzake de Tweede Wereldoorlog. Het zijn initiatieven die in beeld gebracht zijn via het initiatief Gelderland Herdenkt⁴⁰.

De volgende initiatieven zijn daarbij interessant om een verbinding mee aan te gaan. Het Comité Apeldoorns Bosch, die de razzia in een Joods psychiatrische instelling wil gedenken⁴¹, Market Garden en de Slag om Arnhem, de Liberation Route, de Diogenes bunker, Landgoed Avegoor, diverse oorlogsmonumenten en nog veel meer. Zonder ze allen te willen noemen is het belangrijk om te beseffen dat de Muur van Mussert en het Nationaal Tehuis, alhoewel heel uniek, toch in een uitgebreid gezelschap verkeert, en dat het voor de hand ligt om daar in termen van herinneringscultuur en herinneringstoerisme verbindingen mee aan te gaan.

Nationale argumenten en belangen

De Muur van Mussert spreekt tot de verbeelding. Dat blijkt uit alle discussie en aandacht die er de afgelopen tijd is geuit ten aanzien van het complex. Ook bleek uit het strijdtoneel dat alhoewel de Muur van Mussert in Lunteren staat, er ook nationale overwegingen en belangen zijn. Dit idee is gesterkt door de aanwijzing van de muur als Rijksmonument.

Verbindt lokaal, regionaal en nationaal met elkaar, zowel inhoudelijk als procesmatig

De uitdaging die nu voorligt is hoe kan de lokale gemeenschap zo goed mogelijk samengebracht worden met regionale aanknopingspunten en nationale argumenten. Hoe kunnen zo goed mogelijk verbindingen worden gemaakt zodat dit toekomstige rijksmonument geen vreemde eend wordt in de lokale gemeenschap en als onderdeel van een groter (regionaal) geheel kan gaan fungeren en op deze wijze ook toekomstbestendig is. Dit punt betreft de mogelijke samenstelling van betrokkenen (wie zitten er in het Stichtingsbestuur?), maar ook het programma dat gevoerd gaat worden. Het zou mooi zijn als dat aansluiting vindt op lokaal, regionaal en nationaal niveau.

5.3 Discussie

Dit wetenschapswinkelproject heeft met veel energie plaatsgevonden. Benadrukt moet worden dat de (onderzoeks)mogelijkheden beperkt waren en het project mede afhankelijkheid was van de medewerking en focus van studenten. Dit heeft er onder andere toe geleid dat alhoewel er in enige mate zicht is gekregen op de sentimenten in de lokale gemeenschap, de onderzoekers de interactiviteit met lokale samenleving idealiter uitgebreider hadden vormgegeven.

Ook heeft dit onderzoek zich in beperkte mate kunnen verdiepen in andere voorbeelden, terwijl de indruk bestaat dat er nog veel te leren valt betreffende mogelijkheden en 'do's en dont's' zijn in het omgaan met beladen erfgoed. Het zou wenselijk zijn om veel meer internationale voorbeelden bijeen te brengen van de omgang met problematisch erfgoed.

³⁹ <https://www.trouw.nl/cultuur/de-muur-van-mussert-laat-een-zwarte-bladzijde-in-onze-geschiedenis-zien~a8959776/>

⁴⁰ <https://www.wo2gld.nl/gelderlandherdenkt>

⁴¹ <https://www.apeldoornschebosch.nl/index.html>

Aan de term 'dadererfgoed' welke is gebruikt in Farbrace (2018) en Hoogeveen (2013) hangt het bestempelen van 'daders' en 'slachtoffers'. Het is de vraag of het hanteren van die term toekomstgericht is. Ondanks het feit dat deze tegenstelling functioneel kan zijn om de discussie aan te jagen over beladen erfgoed, moeten we vaststellen dat het onderscheid problematisch is. Wie zich verdiept in de dagelijkse verhalen vanuit de oorlog, zal begrijpen dat het onderscheid tussen daders en slachtoffers veel te simpel is om de gang van zaken te schetsen. Het is beter om er van uit te gaan dat elk object van erfgoed bekeken kan worden vanuit een diversiteit aan perspectieven op het verleden. Het is de kunst om niet in zwart-wit te denken, het niet te laten verworden tot één 'grijze' kleur, maar de verschillende 'kleuren' zichtbaar te laten zijn.

Tot slot realiseerden de onderzoekers zich dat in het onderzoek twee soorten visies op geschiedenis door elkaar lopen. Je kunt naar geschiedenis kijken als een relaas van schriftelijk vastgelegde feiten en de onderlinge verbanden daartussen (wetenschappelijke opvatting) en als een selectie van herinneringen en overleveringen dat zich nestelt in het geheugen van mensen (geschiedenis als sociaal geheugen en als burgerkennis). Het is de kunst deze visies complementair aan elkaar te laten zijn in het toekomstbestendig vormgeven van de Muur van Mussert.

Bronnen

Farbrace, Claire, 2018. Heritage in the Making: The Case of Mussert's Wall and its Contested World War II Heritage. Master Thesis FGw MA – Erfgoedstudies, UvA.

Hartstra, Jelle, 2018. De Muur van Mussert. Van Lunterse 'NSB-kuil' naar nationale 'bedenkplek'. Bachelor Scriptie Geschiedenis 5680336, UU.

Heijningen, R. van, 2015. De muur van Mussert. Boom, Amsterdam.

Hensbergen, Kim, 2016. Een muur van betekenis. De omgang met de 'Muur van Mussert' in Lunteren (1936-2016). Masterthesis Publieksgeschiedenis, UvA.

Hoogeveen, H., 2013. Achter de rododendrons. Dadersporen als getuigen in een schuldig landschap. De omgang met dadererfgoed uit de Tweede Wereldoorlog op landgoederen en buitenplaatsen. Masterscriptie Architectuurgeschiedenis. Vrije Universiteit, Amsterdam.

Lommen, Pierre & Leon van Meijel, 2017. Redegevende omschrijving. Bijlage bij een verzoek van het College van B&W Ede d.d 20 juni 2017 inzake bescherming openlucht vergaderplaats NSB. Zie: [https://ede.raadsinformatie.nl/document/5688571/1#search=%22mussert waardstelling%22](https://ede.raadsinformatie.nl/document/5688571/1#search=%22mussert%20waardstelling%22)

Sociaal Cultureel Planbureau, 2018. Verhalen blijven vertellen en elkaar willen begrijpen, Den Haag, mei 2018.

Trouw van 27 december 2017. Bussemaker schoof Muur van Mussert op lange baan. ANP bericht.

Verschuure-Stuip, Gerdy, 2017, a. Musserts Wall in Lunteren. Atlantis, Magazine for Urbanism and Landscape Architecture 28 (1) 35-40.

Verschuure-Stuip, Gerdy, 2017, b. Musserts Wall, designing with the narrative of a loaded past. TU Delft, Faculty of Architecture, Department of Urbanism, Chair of Landscape Architecture. 84 p.

Weihsmann, Helmut, 1998. Bauen unterm Hakenkreuz, Architektur des Untergangs. Wien, Promedia.

Williams, Chance Matthew, 2017. The Hitler House in Braunau am Inn: Confronting and Contextualizing a Difficult Heritage. Master Thesis University of Jean Monnet, Saint Etienne.

Bijlage 1 Overzicht media aandacht wetenschapswinkelproject *De Muur van Mussert*

LexisNexis® Academic & Library Solutions (137.224.252.11)

LexisNexis® Academic

[Results List](#) | [Edit Search](#) | [New Search](#) | [Home](#)

ShowCompact ShowExpand ShowCompact ShowExpand

Narrow By

☐ Search Within Results

☒ Include

☐ Exclude

☐ Group Duplicates

☐ Source Type

Websites (15)

☐ Publication

☐ Website

☐ Language

☐ Subject

☐ Industry

Results (15)

☐ ☐ ☐

Sort by: **Newest to Oldest** ☐

☐

1.

TU/e-student Rick Abelen wil Bedenkingscentrum maken van Muur van Mussert

Algemeen Dagblad

45 woorden

22 February 2...

Preview

☐

2.

TU/e-student Rick Abelen wil Bedenkingscentrum maken van Muur van Mussert

Eindhovens Dagblad

45 woorden

22 February 2...

Preview

☐

3.

'Bedenkmuseum' bij Muur van Mussert

Barneveldse Krant

73 woorden

21 February 2...

Preview

☐

4.

Bouwkundestudent wint prijsvraag over 'Muur van Mussert'

Technisch Weekblad

103 woorden

21 February 2...

Preview

☐

5.

Ondergronds 'bedenkcentrum' bij Muur van Mussert van Eindhovense student

Algemeen Dagblad

79 woorden

20 February 2...

Preview

☐

6.

'Bedenkmuseum' onder Muur van Mussert

De Telegraaf

293 woorden

20 February 2...

Preview

☐

7.

Ondergronds 'bedenkcentrum' bij Muur van Mussert

De Gelderlander

68 woorden

20 February 2...

Preview

☐

8.

Ondergronds 'bedenkingscentrum' bij Muur van Mussert

De Gelderlander

70 woorden

20 February 2...

Preview

☐

9.

Keur van ideeën Mussert-muur

De Telegraaf

143 woorden

20 February 2...

Preview

☐

10.

Beursslot: Gewild ASML helpt AEX bij mooie eindsprint

De Telegraaf

159 woorden

20 February 2...

Preview

[https://academic.lexisnexis.nl/\[23-2-2018 12:49:22\]](https://academic.lexisnexis.nl/[23-2-2018 12:49:22])

11.	Ondergronds 'bedenkcentrum' bij Muur van Mussert van Eindhovense student
Eindhovens Dagblad	79 woorden	20 February 2...	Preview
12.	Plan voor ondergronds museum bij Muur van Mussert wint ontwerpwedstrijd
NOS.nl	214 woorden	20 February 2...	Preview
13.	Waarom de Muur van Mussert zo omstreden is
NOS.nl	131 woorden	20 February 2...	Preview
14.	Student maakt winnend ontwerp Muur van Mussert
NOS.nl	292 woorden	20 February 2...	Preview
15.	Winnaar prijsvraag Muur van Mussert vandaag bekendgemaakt
NOS.nl	191 woorden	20 February 2...	Preview

Search Terms Search Details Source Sort Date/Time	[muur,van,mussert and date >= %currdate-7%] (15) Results for: ((muur,van,mussert and date >= %currdate-7%)) ☐ [WebNews - all languages;WebNews - Dutch] Newest to Oldest 23 February 2018 12:46:17
---	---

Nexis®

Print Request: Tagged Documents: 1-44,46
Time Of Request: Friday, February 23, 2018 12:42:35

Send To:

WAGENINGEN UNIVERSITEIT
POSTBUS 9101
WAGENINGEN, NLD 6700HB

Terms: {muur van mussert}

Source: Dutch Language News - Full Text
Project ID:

	Results
1.	<p>Leren van Musserts Muur Brabants Dagblad, 23 februari 2018 vrijdag, Brabants Dagblad; Blz. 9, 440 woorden, HANNEKE VAN DEN NIEUWENHOF Copyright 2018 Wegener NieuwsMedia BV ideeën voor de Muur van Mussert. Hij wil er toekomst van de Muur van Mussert. Het overkwam Rick toekomstplan voor de Muur van Mussert dat een museum, zijn als de Muur van Mussert een monumentenstatus krijgt Abelen wil de Muur van Mussert opnemen in een ... 22 February 2018</p>
2.	<p>Leren van Muur van Mussert Brabants Dagblad, 23 februari 2018 vrijdag, Brabants Dagblad; Blz. 9, 440 woorden, HANNEKE VAN DEN NIEUWENHOF Copyright 2018 Wegener NieuwsMedia BV ideeën voor de Muur van Mussert. Hij wil er toekomst van de Muur van Mussert. Het overkwam Rick toekomstplan voor de Muur van Mussert dat een museum, zijn als de Muur van Mussert een monumentenstatus krijgt Abelen wil de Muur van Mussert opnemen in een ... 22 February 2018</p>
3.	<p>TU/e-student Rick Abelen wil Bedenkingscentrum maken van Muur van Mussert, Algemeen Dagblad, 22 Februari 2018 Donderdag, 45 woorden, EINDHOVEN - TU/e-student Rick Abelen won de prijsvraag voor ideeën voor de Muur van Mussert. Hij wil er een Bedenkingscentrum van maken...., http://ct.moreover.com/?a=33367699656&p=2a4&v=1&x=7cYUSFRXCQIYbQx1mL-ErA</p>
4.	<p>TU/e-student Rick Abelen wil Bedenkingscentrum maken van Muur van Mussert, Eindhovens Dagblad, 22 Februari 2018 Donderdag, 45 woorden, EINDHOVEN - TU/e-student Rick Abelen won de prijsvraag voor ideeën voor de Muur van Mussert. Hij wil er een Bedenkingscentrum van maken...., http://ct.moreover.com/?a=33367652403&p=2a4&v=1&x=z1DSs4MR2Wc1saWfF-zdMg</p>
5.	<p>Leren van de Muur Eindhovens Dagblad, 22 februari 2018 donderdag, Eindhovens Dagblad; Blz. 1, 422 woorden, HANNEKE VAN DEN NIEUWENHOF H.VDNIEUWENHOF@ED.NL Copyright 2018 Wegener NieuwsMedia BV ideeën voor de Muur van Mussert. Hij wil er toekomst van de Muur van Mussert. ... toekomstplan voor de Muur van Mussert dat een museum, zijn als de Muur van Mussert een monumentenstatus krijgt Abelen wil de Muur van Mussert opnemen in een ... 21 February 2018</p>
6.	<p>'We moeten leren van de Muur van Mussert' Eindhovens Dagblad, 22 februari 2018 donderdag, Eindhovens Dagblad; Blz. 5, 406 woorden, HANNEKE VAN DEN NIEUWENHOF H.VDNIEUWENHOF@ED.NL Copyright 2018 Wegener NieuwsMedia BV ideeën voor de Muur van Mussert. Hij wil er toekomst van de Muur van Mussert. Het overkwam Rick toekomstplan voor de Muur van Mussert dat een museum, zijn als de Muur van Mussert een monumentenstatus krijgt Abelen wil de Muur van Mussert opnemen in een ... 21 February 2018</p>
7.	<p>Nieuw plan voor Muur van Mussert AD/Algemeen Dagblad, 21 februari 2018 woensdag, Nieuwspijp; Blz. 3, 203 woorden, TON TIJDINK Copyright 2018 De Persgroep Nederland ... 'De Muur van Mussert' krijgt waarschijnlijk een Erfgoed Ede. De Muur van Mussert is een vooroorlogs complex. ... 20 February 2018</p>
8.	<p>Nieuw plan voor Muur van Mussert AD/De Dordtenaar, 21 februari 2018 woensdag, Nieuwspijp; Blz. 3, 203 woorden, TON TIJDINK Copyright 2018 De Persgroep Nederland ... 'De Muur van Mussert' krijgt waarschijnlijk een Erfgoed Ede. De Muur van Mussert is een vooroorlogs complex. ... 20 February 2018</p>
9.	<p>Nieuw plan voor Muur van Mussert AD/Groene Hart, 21 februari 2018 woensdag, Nieuwspijp; Blz. 3, 203 woorden, TON TIJDINK Copyright 2018 De Persgroep Nederland ... 'De Muur van Mussert' krijgt waarschijnlijk een Erfgoed Ede. De Muur van Mussert is een vooroorlogs complex. ... 20 February 2018</p>
10.	<p>Nieuw plan voor Muur van Mussert AD/Rotterdams Dagblad, 21 februari 2018 woensdag, Nieuwspijp; Blz. 3, 203 woorden, TON TIJDINK Copyright 2018 De Persgroep Nederland ... 'De Muur van Mussert' krijgt waarschijnlijk een Erfgoed Ede. De Muur van Mussert is een vooroorlogs complex. ... 20 February 2018</p>
11.	<p>Nieuw plan voor Muur van Mussert AD/Haagsche Courant, 21 februari 2018 woensdag, Nieuwspijp; Blz. 3, 203 woorden, TON TIJDINK Copyright 2018 De Persgroep Nederland ... 'De Muur van Mussert' krijgt waarschijnlijk een ...</p>

	... Erfgoed Ede. De Muur van Mussert is een vooroorlogs complex. ... 20 February 2018
12.	Nieuw plan voor Muur van Mussert AD/Utrechts Nieuwsblad, 21 februari 2018 woensdag, Nieuwsdienst; Blz. 3, 203 woorden, TON TIJDINK Copyright 2018 De Persgroep Nederland ... 'De Muur van Mussert ' krijgt waarschijnlijk een Erfgoed Ede. De Muur van Mussert is een vooroorlogs complex. ... 20 February 2018
13.	Nieuw plan voor Muur van Mussert AD/Rivierenland, 21 februari 2018 woensdag, Nieuwsdienst; Blz. 3, 203 woorden, TON TIJDINK Copyright 2018 De Persgroep Nederland ... 'De Muur van Mussert ' krijgt waarschijnlijk een Erfgoed Ede. De Muur van Mussert is een vooroorlogs complex. ... 20 February 2018
14.	Nieuw plan voor Muur van Mussert AD/Amersfoortse Courant, 21 februari 2018 woensdag, Nieuwsdienst; Blz. 3, 203 woorden, TON TIJDINK Copyright 2018 De Persgroep Nederland ... 'De Muur van Mussert ' krijgt waarschijnlijk een Erfgoed Ede. De Muur van Mussert is een vooroorlogs complex. ... 20 February 2018
15.	'Bedenkingscentrum' bij Muur van Mussert, Barneveldse Krant, 21 Februari 2018 Woensdag, 73 woorden, Deze maand heeft u vijf van onze premium artikelen gratis kunnen lezen. Wilt u onbeperkt toegang tot onze premium artikelen? Klik dan op één van onderstaande buttons. Gratis twee weken proberen? Al abonnee? Log hier in..., http://ct.moreover.com/?a=33357321145&p=2a4&v=1&x=Pu1m_V1yVDSrd9LTfNt_7g
16.	'Bedenkingscentrum' bij Muur van Mussert BN/DeStem, 21 februari 2018 woensdag, BN De Stem; Blz. 3, 160 woorden, TON TIJDINK Copyright 2018 Wegener NieuwsMedia BV ... 'De Muur van Mussert ' krijgt waarschijnlijk een Erfgoed Ede. De Muur van Mussert is een vooroorlogs complex. ... 20 February 2018
17.	Plan: maak museum onder Muur Mussert Dagblad van het Noorden, 21 februari 2018 woensdag, IN HET NIEUWS; Blz. 10, 243 woorden Copyright 2018 Noordelijke Dagblad Combinatie / bedenkingencentrum' van de Muur van Mussert in Lunteren (gemeente ... Deze Muur van Mussert op de camping ... February 21, 2018
18.	Plan: maak museum onder Muur Mussert Dagblad van het Noorden, 21 februari 2018 woensdag, IN HET NIEUWS; Blz. 10, 243 woorden Copyright 2018 Noordelijke Dagblad Combinatie / bedenkingencentrum' van de Muur van Mussert in Lunteren (gemeente ... Deze Muur van Mussert op de camping ... February 21, 2018
19.	Plan: maak museum onder Muur Mussert Dagblad van het Noorden, 21 februari 2018 woensdag, IN HET NIEUWS; Blz. 10, 243 woorden Copyright 2018 Noordelijke Dagblad Combinatie / bedenkingencentrum' van de Muur van Mussert in Lunteren (gemeente ... Deze Muur van Mussert op de camping ... February 21, 2018
20.	Onder en door de Muur van Mussert De Gelderlander, 21 februari 2018 woensdag, De Gelderlander; Blz. 8, 360 woorden, JAAP RADEMAKER Copyright 2018 Wegener NieuwsMedia BV geval van de Muur van Mussert bij Lunteren laat ... De Muur van Mussert is een vooroorlogs complex. ... 20 February 2018
21.	[Student maakt winnend ontwerp voor omstreden muur....]* De Gelderlander, 21 februari 2018 woensdag, De Gelderlander; Blz. 1, 23 woorden Copyright 2018 Wegener NieuwsMedia BV 8 'Bedenkingscentrum bij Muur van Mussert ' Bekijk de oorspronkelijke ... 20 February 2018
22.	['Bedenkingscentrum bij Muur van Mussert' Student m...]* De Gelderlander, 21 februari 2018 woensdag, De Gelderlander; Blz. 1, 25 woorden Copyright 2018 Wegener NieuwsMedia BV ... 'Bedenkingscentrum bij Muur van Mussert ' Student maakt winnend ... 20 February 2018
23.	'Bedenkingscentrum bij Muur van Mussert' de Volkskrant, 21 februari 2018 woensdag, Ten Eerste; Blz. 12, 246 woorden, ANP Copyright 2018 De Persgroep Nederland ... De Muur van Mussert in Lunteren (gemeente het complex. De Muur van Mussert is het enige overgebleven ... 20 February 2018
24.	'Bedenkingscentrum' bij Muur van Mussert De Stentor, 21 februari 2018 woensdag, De Stentor; Blz. 3, 203 woorden, TON TIJDINK Copyright 2018 De Persgroep Nederland ... 'De Muur van Mussert ' krijgt waarschijnlijk een ...

	... Erfgoed Ede. De Muur van Mussert is een vooroorlogs complex. ... De Muur van Mussert , zoals hij er ... 20 February 2018
25.	'Bedenkingscentrum' bij Muur van Mussert Eindhovens Dagblad, 21 februari 2018 woensdag, Algemeen; Blz. 5, 164 woorden, TON TIJDINK Copyright 2018 Wegener NieuwsMedia BV ... 'De Muur van Mussert ' krijgt waarschijnlijk een Erfgoed Ede. De Muur van Mussert is een vooroorlogs complex. ... De Muur van Mussert , zoals hij er ... 20 February 2018
26.	Plan: maak museum onder Muur Mussert Leeuwarder Courant, 21 februari 2018 woensdag, IN HET NIEUWS; Blz. 8, 243 woorden Copyright 2018 Noordelijke Dagblad Combinatie / bedenkingcentrum' van de Muur van Mussert in Lunteren (gemeente ... Deze Muur van Mussert op de camping ... February 21, 2018
27.	Plan: maak museum onder Muur Mussert Leeuwarder Courant, 21 februari 2018 woensdag, IN HET NIEUWS; Blz. 8, 243 woorden Copyright 2018 Noordelijke Dagblad Combinatie / bedenkingcentrum' van de Muur van Mussert in Lunteren (gemeente ... Deze Muur van Mussert op de camping ... February 21, 2018
28.	[#xfff] 'Bedenkmuseum' onder Muur van Mussert De Muur van Mussert in Lunteren (gemeente Ede) zou een 'bedenkingscentrum' moeten worden. Onder de massieve muur is ruimte voor een ondergronds museum, waar het verhaal van verraad kan worden verteld, zowel in Nederlands Dagblad, 21 februari 2018 woensdag, OPINIE; Blz. 10, 1738 woorden Copyright 2018 Nederlands Dagblad B.V. ... 'Bedenkmuseum' onder Muur van Mussert De Muur van Mussert in Lunteren (gemeente gewild bij aanvang 2018 De vraag naar eerste weken van 2018 gegroeid ten opzichte ... 20 February 2018
29.	„Museum onder Muur van Mussert Lunteren“ Reformatorisch Dagblad, 21 februari 2018 woensdag, BINNENLAND; Blz.12, 188 woorden, ANP Copyright 2018 Reformatorisch DagbladAll ... LUNTEREN. De Muur van Mussert in Lunteren zou NSB-complex.De Muur van Mussert is het enige overgebleven ... February 21, 2018
30.	Bouwkundestudent wint prijsvraag over 'Muur van Mussert', Technisch Weekblad, 21 Februari 2018 Woensdag, 103 woorden, Nieuws TU/e-student Rick Abelen is de winnaar van de prijsvraag 'Toekomstideeën voor de muur van Mussert', waar de NSB in de Tweede Wereldoorlog bijeenkomsten hield. De bouwkundestudent ontwierp een ondergronds museum, een auditorium en een plek voor lezingen en debatten. Lees meer op de website van de TU/e..., http://ct.moreover.com/?a=33360251421&p=2a4&v=1&x=x13eCVhR8oKQFORXtRq3sA
31.	Ondergronds 'bedenkcentrum' bij Muur van Mussert van Eindhovense student, Algemeen Dagblad, 20 Februari 2018 Dinsdag, 79 woorden, LUNTEREN - Een deels ondergronds 'bedenkcentrum' voor de Muur van Mussert bij Lunteren. Met dat plan heeft Rick Abelen, student aan de TU in Eindhoven, de eerste prijs gewonnen in een prijsvraag voor toekomstideeën voor de omstreken muur..., http://ct.moreover.com/?a=3335151386&p=2a4&v=1&x=ddfeutKIHmc6Q03wvj_Jw
32.	'Bedenkmuseum' onder Muur van Mussert Algemeen Nederlands Persbureau ANP, 20 februari 2018 dinsdag 6:44 PM CET, BINNENLAND, 325 woorden, Margit Spaak (pse) Copyright 2018 Algemeen Nederlands Persbureau ... EDE (ANP) - De Muur van Mussert in Lunteren (gemeente ... De Muur van Mussert is het enige overgebleven ... February 21, 2018
33.	'Bedenkmuseum' onder Muur van Mussert, De Telegraaf, 20 Februari 2018 Dinsdag, 293 woorden, De Muur van Mussert is het enige overgebleven bouwwerk van de NSB, de Nederlandse partij die in de Tweede Wereldoorlog collab oreerde met de Duitse bezetter. NSB-leider Anton Mussert hield er toespraken. Vele duizenden NSB-leden kwamen er elk jaar bijeen. Van het nationaalsocialistische complex is nu alleen nog de enorme muur en een deel van het amfitheater over. De muur staat op..., http://ct.moreover.com/?a=33351121674&p=2a4&v=1&x=KFIY77O0GKThQOOkDLp15A
34.	Ondergronds 'bedenkcentrum' bij Muur van Mussert, De Gelderlander, 20 Februari 2018 Dinsdag, 68 woorden, LUNTEREN - Een deels ondergronds 'bedenkcentrum' voor de Muur van Mussert bij Lunteren. Met dat plan heeft Rick Abelen de eerste prijs gewonnen in een prijsvraag voor toekomstideeën voor de omstreken muur..., http://ct.moreover.com/?a=33350945452&p=2a4&v=1&x=2zUXBHngCCuaMts3MKxzlw
35.	Ondergronds 'bedenkingscentrum' bij Muur van Mussert, De Gelderlander, 20 Februari 2018 Dinsdag, 70 woorden, LUNTEREN - Een deels ondergronds 'bedenkingscentrum' voor de Muur van Mussert bij Lunteren. Met dat plan heeft Rick Abelen de eerste prijs gewonnen in een prijsvraag voor toekomstideeën voor de omstreken muur..., http://ct.moreover.com/?a=33351972510&p=2a4&v=1&x=_XGs15nS8i03r5Haj1-Lcg
36.	Keur van ideeën Mussert-muur, De Telegraaf, 20 Februari 2018 Dinsdag, 143 woorden, Campingbaas Roderick Zoons (rechts) en zijn woordvoerder Ronald Busser staan voor de muur waarop Mussert honderdduizenden NSB 'ers toesprak. © Aldo ALLESSIE Lunteren - Wat moet er gebeuren met de Muur van Mussert? Het betwiste erfgoed waar NSB-leider Anton Mussert toespraken hield voor duizenden volgelingen staat op instorten. Voor de Universiteit Wageningen reden om een prijsvra..., http://ct.moreover.com/?a=33344714317&p=2a4&v=1&x=iaGh6D6J4XVvo6_EjCnQ3w
37.	Beursslot: Gewild ASML helpt AEX bij mooie eindsprint, De Telegraaf, 20 Februari 2018 Dinsdag, 159 woorden, De Muur van Mussert in Lunteren (gemeente Ede) zou een 'bedenkingscentrum' moeten worden. Onder de massieve muur is ruimte vo or een ondergronds museum, waar het verhaal van verraad kan worden verteld, zowel in de Tweede Wereldoorlog als in de huidige tijd.

	„De Muur is een symbool van 'foute' geschiedenis. Je kunt het verhaal van vrede en vrijheid niet vertellen als je de duiste..., http://ct.moreover.com/?a=33351995983&p=2a4&v=1&x=nP7KcUEDcEmnkhdbONGJcA
38.	Keur van ideeën Mussert-muur De Telegraaf, 20 februari 2018 dinsdag, BINNENLAND; Blz. 14, 426 woorden, Chris Ververs Copyright 2018 De TelegraafAll gebeuren met de Muur van Mussert ? Het betwiste erfgoed de zwaar vervallen Muur van Mussert als Rijksmonument aan ... 19 February 2018
39.	Ondergronds 'bedenkcenrum' bij Muur van Mussert van Eindhovense student, Eindhovens Dagblad, 20 Februari 2018 Dinsdag, 79 woorden, LUNTEREN - Een deels ondergronds 'bedenkcenrum' voor de Muur van Mussert bij Lunteren. Met dat plan heeft Rick Abelen, student aan de TU in Eindhoven, de eerste prijs gewonnen in een prijsvraag voor toekomstideeën voor de omstrede muur..., http://ct.moreover.com/?a=33351525225&p=2a4&v=1&x=xXf5v4ulzh7SBHidID0Fvw
40.	nieuwsvandaag Nederlands Dagblad, 20 februari 2018 dinsdag, GEEN; Blz. 2-3, 69 woorden Copyright 2018 Nederlands Dagblad B.V. toekomst van de Muur van Mussert in Lunteren.Link naar PDF ... 19 February 2018
41.	Plan voor ondergronds museum bij Muur van Mussert wint ontwerpwedstrijd, NOS.nl, 20 Februari 2018 Dinsdag, 214 woorden, De Muur van Mussert bestaat uit meerdere gebouwen en grond daaromheen. Eind jaren 30 werd het complex door de NSB ingericht v oor partijbijeenkomsten. De muur, waarop NSB-leider Anton Mussert toespraken hield, is er een onderdeel van. Het nooit volttooide complex is door de jaren heen in verval geraakt. Drie A4'tjes Studenten werd gevraagd met een voorstel te komen dat niet meer d..., http://ct.moreover.com/?a=33351678471&p=2a4&v=1&x=1P4q3QRuyIUid6omhvs6g
42.	Waarom de Muur van Mussert zo omstrede is, NOS.nl, 20 Februari 2018 Dinsdag, 131 woorden, De Muur van Mussert, misschien heb je ervan gehoord. Wellicht ook helemaal niet. Er is in ieder geval al jaren discussie over de omstrede NSB-muur: moeten we hem afbreken of er een Rijksmonument van maken? Er werd een prijsvraag uitgeschreven voor studenten om een oplossing te vinden voor deze kwestie. Vandaag werd de winnaar bekendgemaakt. Waarom de muur omstrede is, leggen w..., http://ct.moreover.com/?a=33351476592&p=2a4&v=1&x=Kn4GGPDert1SigWcbgVWNeg
43.	Student maakt winnend ontwerp Muur van Mussert, NOS.nl, 20 Februari 2018 Dinsdag, 292 woorden, Rick Abelen, student van de TU Eindhoven, heeft de prijsvraag Toekomst van de Muur van Mussert in Lunteren gewonnen. Bij de m uur hield de NSB voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog grote bijeenkomsten. De student ontwierp een centrum met een ondergronds museum, een auditorium en een plek voor lezingen en debatten, schrijft Omroep Gelderland . De jury noemde zijn idee om ondergro..., http://ct.moreover.com/?a=33351459922&p=2a4&v=1&x=Z5B2LC6MiGH3t8JrK1loQA
44.	Winnaar prijsvraag Muur van Mussert vandaag bekendgemaakt, NOS.nl, 20 Februari 2018 Dinsdag, 191 woorden, Studenten werd gevraagd met een mooi voorstel te komen dat niet meer dan drie kantjes van een A4'tje mocht beslaan. Dat kon e en concept, een ontwerp of businessplan zijn. Verder werden er geen eisen gesteld. Daring wilde niet vooruitlopen op het bekendmaken van de winnaar, maar wilde wel kwijt dat studenten niet bang zijn om wat te veranderen aan de Muur. "Er is veel aandacht vo..., http://ct.moreover.com/?a=33346072084&p=2a4&v=1&x=XJ31aF5-5P_Ho6fm1G_VeQ

Wageningen University & Research
Wetenschapswinkel
Postbus 9101
6700 HB Wageningen
T (0317) 48 39 08
E wetenschapswinkel@wur.nl

www.wur.nl/wetenschapswinkel

De missie van Wageningen University & Research is 'To explore the potential of nature to improve the quality of life'. Binnen Wageningen University & Research bundelen Wageningen University en gespecialiseerde onderzoeksinstituten van Stichting Wageningen Research hun krachten om bij te dragen aan de oplossing van belangrijke vragen in het domein van gezonde voeding en leefomgeving. Met ongeveer 30 vestigingen, 5.000 medewerkers en 10.000 studenten behoort Wageningen University & Research wereldwijd tot de aansprekende kennisinstellingen binnen haar domein. De integrale benadering van de vraagstukken en de samenwerking tussen verschillende disciplines vormen het hart van de unieke Wageningen aanpak.